

С (Алт.)
В-110.

**АЛТАЙДЫН
ТУУМРЫНДА**

9

ГОРНО-АЛТИСК * 1960

С (Алт)
В.И.О.

АЛТАЙДЫН ТУУМРЫНДА

999

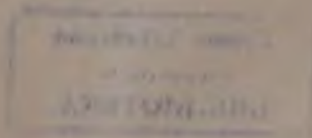
Литературно-художественный
общественно-политический
альманах

~~190109~~

Гэртэ-Ултайман
БНБ.НУТЫКА.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1980

Журналы Н. В. БРЮХОВ

БИСТИҢ ОБЛАСТЬ 1960 Жылда — ЖЕТИЖЫЛДЫКТЫҢ ЭКИНЧИ ЖЫЛЫНДА — КАНДЫЙ ЖЕДИМДЕР УЧУН ТАРТЫЖЫП ЖАТ

Бу өдүп жаткан ой советский албатынын жүрүминде жаңы жаан жедимдер болгонула темдектелип туру. Бистин ороон-нын жүзүн-башка албатылары Советский Союзтын Коммунистический партиясына баштадып, СССР-дин албаты-хозяйствозын 1959—1960 жылдарда өскүрери жанынаг жетижылдыктыг баштапкы жылынын пландарын жеңүлү бүдүреле, экинчи жылына темдектелген иштерди бүдүрери учун эрчимдү тартыжып турулар.

КПСС-тинг Төс Комитедининг 1959 жылда декабрь айда өткөн Пленумы партиянын XXI съездинен бери өткөн ойдө советский албатынын бүдүрген иштеринин итогторун көрөлө, ороондо промышленностьты ла журт хозяйствозы өскүреринде, албатынын жадын-жүрүмининг айалгазын оног ары жаранды-рарында ла Советский госуларствонунг тышжанындагы амыр-энчү сүүген политиказын бүдүреринде жаңы жаан жедимдер ле жеңүлөр болгонун темдектеген.

Ат-нерелү ишмекчилердинг жеңүлү ижининг шылтузында 1959 жылда промышленный продукция эдип чыгарары, өткөн 1958 жылга көрө, 11 проценттен ажыра көптөгөн, эмезе жылдык планда темдектелгенинен чик жок ажыра бүткен. Ороондо планга үзеери 50 миллиард салковойго шыдар продукция эдип чыгарылган.

Бу жеңүлөр советский албатыга промышленный продукцияны эдип чыгарары жанынаг жетижылдык экинчи жылдыгына алдындагы планда темдектелгенинен чик жок бийик молжулар алар арга берген.

Орооннын журт хозяйствозынын ишчилери партиянын XXI съездининг ле КПСС-тинг Төс Комитедининг 1958 жылда

декабрьда өткөн Пленумынын журт хозяйствоны оной ары өскүрери жанынан темдектеген иштерин жөнүлү бүүдүрерге амадагылап, жетижылдык планды өйинен озо, 4—5 жылдык туркунына бүүдүрери учун, малдан алар продукталарды кижн бажына иштеп алары жанынан США-га бу жуук жылдарда жаб жедери учун социалистический мөрөйдн элбеткендер.

Орооннын журт хозяйствозынын ишчилеринин ат-нерелү ижинин шылтузында өткөн жылда колхозтордо ло совхозтордо эт, сүт, жымыртка, түк ле малдан алар өскө дө продукталарды иштеп алары, 1958 жылдагызына көрө, кезем өскөн.

1959 жылда ороондо 62 миллион тонна сүт саап алынган, мынызы США-да бу ок өйдө текши саап алган сүттен беш миллион тоннадан ажырага көп бөлүп жат. Өткөн жылда бистинг ороондо сүттинг саржузын белетеери 845 муң тоннага жеткен, эмезе кижн бажына 4 килограммнан келижип жат. Мынызы США-да кижн бажына сүттинг саржузын белетеп турганынан 300 граммга көп, жартап айтса, сүттинг саржузын кижн бажына белетеери жанынан бистинг ороон Американын Бириктирген Штаттарын 1959 жылда озолой берген.

Бу жедим социалистический ле капиталистический системалардын ортозындагы амыр-энчү мөрөйдө социалистический ороон база бир жөнү алганын керелеп туру.

Колхозтор ло совхозтор малдан алар продукталарды иштеп аларын өткөн жылда кезем көптөткөндөриле коштой, малдын тын тоозын база чик жок көп өскүргендер.

Жетижылдыктын улу жаан программазын жөнүлү бүүдүрери учун тартыжуда орооннын ишкүчиле жаткандарыла кожо бистинг областьтын ишмекчилери ле колхозчылары, инженерно-технический ишчилери ле журт хозяйствонын специалисттери туружып турулар.

Өткөн жылда бистинг областьтын промышленный предприятиелери жылдык планын 100,1 процентке бүүдүрүп, эдип чыгарып турган продукциязынын кемин 1958 жылдагызынан 13 процентке көптөткөндөр.

Областьтын кезик промышленный предприятиелери бойлорынын жылдык пландарын өйинен озо бүүдүреле, планга үзеери көп продукция эдип чыгаргандар. Онойын Горно-Алтайсктагы бөс согор фабрика жылдык планын 112,4 процентке, өдүктер көктөөр фабрика 117,3 процентке, абра-чанактар эдер завод 109 процентке бүүдүргендер; эткомбинат бойынын 1959 жылдагы текши продукция аайынча планын 103 процентке бүүдүрген. Жакшынак жедимдерге Кош-Агаш, Мульта журттардагы промкомбинаттар жедип алгандар.

Бу өдүп жаткан жылда областьтын промышленный предприятиелеринин ишмекчилери ле инженерно-технический иш-

чилери албаты тузаланар немелерди эдип чыгарарын там ла көптөдөри учун, олордын чыгдыын жарандылары ла эдип чыгарар баазын жабыздары учун тартыжып турулар.

Туулу Алтайдын колхозчылары ла совхозтордын ишмекчилери өткөн жылда база бир канча једимдерге једип алгандар. Областьтын аш өскүрөөчилери 1959 жылда эрчимдү иштегилеп, государствого аш садары јанынан жылдык планды 104 процентке бүдүргендер.

Је бу једимдерди темдектеп тура, јер ижинде, анчадала мажакту ашты, азырал эдер культураларды өскүреринде көп једикпес-тутактар бар болуп турганын темдектеер керек.

Көп колхозтордо ло совхозтордо јер ижинин культуразы эмдиге јетире жабыс кеминде артып јат. Ашты ла өскө дө культураларды үрендееринин өйлөрүн бузуп, јербойынын удобрениелерин коомой тузаланып, јерди коомой сүрүп ле тырмап, кыраларды бойынын өйинде кичееп јазабай турганынын керегинде мажакту аштын ла өскө дө культуралардын тўжўми сүрекеј жабыс болуп туру. Темлектезе, Турачак аймактын колхозторы 1959 жылда мажакту аштын кажы ла гектарынаг орто тооло јүк ле 5,9 центнерденг, Шебалин аймакта 7,3 центнерденг, Майма аймакта 8 центнерденг аш жуунадып алгандар.

Туулу Алтайдын колхозторынын ла совхозторынын јалан ижинде иштеп турган ишчилеринин, механизаторларынын ла специалисттеринин бу өйдө кыйалтазы јогынан бүдүретен ижи — јер ижинин культуразын кезем бийиктедери, агротехниканын бастыра некелтелерин чокум бүдүрери, јербойынын удобрениелерин элбеде тузаланары ажыра кыраларды жарандылары болуп јат.

1960 жылда областьтын колхозторы ла совхозторы мажакту ашты кажы ла гектарынаг орто тооло 13 центнерденг жуунадып алар учурлу.

Бу задачаны јенүлү бүдүретенн колхозтордын ла совхозтордын јалан ижинде иштеп турган ишчилери, механизаторлары ла специалисттери бастыра агротехнический ээжилерди чокум бүдүргендериненг камаанду болуп јат.

Бистин областьтын мал өскүрөөчилери јетијылдыктын баштапкы жылында бир кезек једимдерге једип алгандар. Областьтын колхозторы ла совхозторы уй малдын тын тоозын көптөдөри јанынан јетијылдыктын баштапкы жылынын планын 23,3 процентке ажыра бүдүргендер, эмезе 8294 тынга көптөткөндөр, саар уйлардын тоозы дезе 13 процентке өскөн; 1959 жылда койлордын ла эчкилердин тын тоозы 1958 жылдагызынаг 13,6 процентке өскөн.

Колхозтордо ло совхозтордо малдын тын тоозы көптөгө-

ниле коштой, малдан алар продукталарды иштеп алары база кезем өскөн. Өткөн жылдарда Туулу Алтайдың журт хозяйствозынын ишчилери эрчимдү иштегендерининг шылтузында область 1959 жылда государствого эт садары жанынан алынган молжузын 117,9 процентке, сүт садары жанынаг 95,5 процентке, тук садары жанынаг 124,9 процентке, жымыртка садары жанынаг 101,1 процентке бүдүрген. Анайдарда, бистинг область бойынын молжуларын жагыс ла сүт табыштырары жанынан бүдүрип болбогон.

Өткөн жылда малдан алар продукталарды иштеп алары ла малдыг тын тоозын көптөдөри жанынаг жакшынак једимдерге Шебалин аймактагы ан өскүрер совхоз, «Большевник» колхоз, Кан-Оозы аймактагы «Светлый путь», «Тан Чолмон», Кош-Агаш аймакта Калининниг адыла адалган ла «40 лет Октября» колхозтор ло оног до өскө көп хозяйстволор једип алгандар.

Бу једимдерле коштой, областьтыг журтхозяйственний ижинде, анчадала мал өскүреринде, једикпестер эмди де көп. Бистинг область журт хозяйстводо тузаланылып турган кажы ла 100 гектар јерге келиштире малдыг тын тоозын көптөдөри ле малдан алар продукталарды иштеп алары жанынаг өскө озочыл областьтарданг ыраак сондоп туру. Областьта журт хозяйстводо тузаланылып турган кажы ла 100 гектар јерге келиштире јук ле 9,3 тын уй мал болды. Сүтти дезе 1959 жылда 28,4 центнерден иштеп алганыс.

КПСС-тинг обкомынынг быыл январь айда өткөн пленумы ла XXII партийный конференциязы областьтыг журт хозяйствозында тузаланылып турган кажы ла 100 гектар јерге келиштире малдан алар продукталарды кезем көптөдөри ле олорды иштеп алар баазын жабыздары жанынаг өткүретен чокум иштер темдектегендер.

Пленумынын ла конференциянынг јөптөринде журт хозяйстводо тузаланылып турган кажы ла 100 гектар јерге келиштире этти 31 центнерден (ару этле болзо) алатанын 1963 жылда бүдүрер деп айдылган.

1960 жылда колхозтордо жылына кажы ла саар уйдаг 1540 литрден ас эмес, совхозтордо дезе 1840 литрден ас эмес сүт саап алары темдектелди.

Анайдарда, областьтыг колхозторы ла совхозторы 1960 жылда — јетижылдыктыг экинчи жылында — мал өскүреринде ле онынг кирелтезин бийиктедеринде жагы једимдерге једип алары учун тартыжар учурлу. 1960 жылда областьта (колхозтордо ло совхозтордо) уй малдыг текши тоозын 1959 жылдагызынаг 3 мунг тынга, саар уйлардын тоозын 5 100 тынга, койлордын ла эчкилердинг тын тоозын 88 мунгга көптөдөри

темдектелди. Мыныла коштой жылкы малдын, куштардын ла өскө дө мал-куштын тоозын кезем көптөдөрү ле олордог алар продукталардыг кемин бийиктедери темдектелген.

Бу пландарды бүдүргени этти өткөн жылдагызынан 66 мун центнерге көп, сүтти 26 мун центнерге, түкти 1846 центнерге, жымыртканы 1 миллион 600 мунга көп сәдар арга берер. Онон башка уй малдын тын тоозын журтхозяйстводо тузаланылып турган кажы ла 100 гектар жерге желиштире 1958 жылдагы 7,5 тыннан 1963 жылда 11,4 тынга жетире көптөдөр, койлордыг тоозын 60,7 тыннан 93,8 тынга жетирер арга берер; малдын чыгымдалатанын ла субай артатанын кезем астадары жанынаг өткүрген иштер мундар центнер эт ле өскө дө продукталар алар арга берер; малды одорлодып семиртерин жарандылары жанынаг иштер өткүрген шылтузында государствого берип турган кажы ла тын уйдыг бескези 3 центнерден, койлордыг бескези 45 килограмманг ас эмес болорын жеткилдеер арга берер.

Койлордыг тын тоозын көптөдөрине амадап, областьта СЖК-ны (боос беенин сыворотказын), койлорды улай төрөдөр эп-сүмени тузаланары ла бир жашту кураан койлорды төрөдөри ажыра кураандар аларын көптөдөри темдектелген.

Койлордыг жүк ле 10 процентин улай төрөдөр (эки жылга үч катап) эткени ажыра үзеери 47 мун кураан, ондый ок тоолу койго СЖК-ны тузаланганы 30 мун кураан, 17 мун жаш койды төрөткөни 15 мун кураан алар арга берер.

Областыг журтхозяйствозынын ишчилеринин алдында бу өйдө турган задачалар ондый. Олорды жөнүлү бүдүрерге элден озо азырал беелтеерин тыгыдар керек. Азыралдыг бек төзөлгөзин төзөп аларга кукурузаны, виканын ла суланынг кожумактарын үрендеерин элбедери, жалаңда өзүп турган өлөңди бойынын өйинде жууп алатаны жаан учурлу болуп жат. Мыныла коштой малдын угын жарандылары ла онын кирелтезин бийиктедери өткүрилер. Бу келер эки жылдыг ичинде койлорды ла уйларды искусственный үренделтерин кезем элбедип, учына жетире бүдүрип салар керек.

Бу иштерди бүдүреринде областьтыг бастыра ишкүчиле жаткандары — колхозчылар, совхозтордын ишмекчилери, механизаторлор, журт хозяйствонын специалисттери, жербойндагы партийный ла советский органдар, комсомольский ле профсоюзный организациялар туружар учурлу.

1960 жылда областьтыг промышленнозын ла журтхозяйствозын кезем өскүрерин темдектеп турганыла коштой улустыг жадын-жүрүмининг айалгазын жарандылары, культурный өзүмининг кемин бийиктедери жанынаг элбек иштер өткүрилт.

Городто ла журт жерлерде албаты-калыктын ортозында

массово-политический ле культурно-просветительный иштерди элбедери өткүрилип јат.

Культураның јурт јерлердеги учреждениелериниң эмдиги өйдө өткүретен бастыра ижиниң төс программазы КПСС-тинг Төс Комитединиң «Эмдиги өйдин айалгаларында партийный пропаганданың задачалары керегинде» јөби болуп јат. Эмдиги өйдө бастыра массово-политический ле культурно-просветительный иш јетијылдыктын јакылталарын өйинен озо бүдүрине ууландырылар учурлу.

1960 јылда областта культурно-бытовой строительство там ла элбеер, городто элбек экранду јаны кинотеатр, кинофильмдердин базаы бүдер. Јорук јүрген улус конотон тура (гостиница), улус јадар јаны туралар ла онон до өскө көп немелер тудулып јат. Јурт јерлерде улус јадатан ла өскө до культурно-бытовой некелтелерге керектү туралар тудары онон ары элбеер.

Албатының үредүзин бийиктедерине база јаан ајару эдилер. 1960 јылда областтын школдорында 26500-тен ажыра бала үренер, энирде үренер школдордо 1200-тен ажыра јииттер ле кыстар үренер. Мыныла коштой пединститутта, техникумдарда ла онон до өскө анғылу үредүлу школдордо мундар тоолу улус үренгилеер.

Городто школ-интернаттын общежитиези ле столовыйы бүдер, үредү өткүретен туразын тудар, Шебалинде ле Кош-Агашта орто үредүлү школдордын туралары бүдер.

Албатының су-кадыгын корыырына база јаан ајару јетирилер. Медицинокий учреждениелерди бийик ле орто үредүлү ишчилерле јеткилдеери ле јербойының јурт улузынан медицинский ишчилер белетеери јанынан элбек иштер өткүрилер.

Бу өрө айдылган задачаларды јенүлү бүдүрерин јербойындагы партийный ла советский органдар билгир ле чокум төзөп, ишкүчиле јаткандарды јетијылдыктын экинчи јылынын планын өйинен озо бүдүрерине ле ажыра бүдүрерине көдүретени олардын кыйалтазы јогынан задачазы болуп јат.

Ч. КЫДРАШЕВ.

Горно-Алтайский облисполкомнын председатели.

Л Е Н И Н

Москвадаг темир јолло
Горки деп јерге баргам.
Башчынын јүрген јеринде
Алтай уул мен тургам.
Бу ла ару јолдорло
Ол баскан болбайсын,
Ыраактагы јалаңдарга
Көп көргөн болбайсын.
Бу скамейкага отурып,
Көп санааны сананган.
Албатылардын јүрүмин
Айладып, ол башкарган.
Улу кижинин чүми јок
Туразынын ичин көргөм.
Кийген тегин кийимин
Көрүп, мен кайкагам.
Башчы база мынайып,
Кийинетен јанду ба?
Эски пальто, эски өдүк
Эмди кайкал болды ба?
Ол кату јылдарда
Ондый да болбой база ол,
Бойын ундып салатан
Башчы улу болгон ол.
Ак санаалу, јалакай
Кижн јонды башкарган,
Алтай улусты база ол
Ак-јарыкка баштаган.
Колхозчынын уулы мен
Эмди мында базадым.
Оорыйла, јадып божогон
Орынын көрүп кайкадым.

Качан да кату жылда
Кару ол мында јаткан.
Кайкай берген телекей
Канайдар? — деп тым турган.
Је онын санаазы
Јердин үстин жарытты.
Јаңы жүрүмдү калыктар
Россияны тыгытты.
Ленин деп айтканда,
Ижемчи, сүүнчи табылат.
Најылыкка, јенүге
Эл-јондорды апарат.
Ак санаалу, ийделү
Болорго ол үредет.
Јүрүм улу болор деп
Јүрегисте от күйет!

Э Н Е

Ыйлаак, јаш бойымды
Ырысту эткен энейим.
Јайкап, мени эркелеп,
Јапар салган энейим.
Ак санааны сананып,
Ак сүдинен эмискен,
Акту сөзин меге айдып,
Ак-јарыкты көргүскен.
Јүктенип алып, јаланда
Койлор айдап жүретен.
Балам јакшы өзөр, — деп,
Бажымды кару сыймайтан.
Одүк-тонымды јараштыра
Көктөп беретен энейим.
Аштай бердин, ажан, — деп,
Сандырап жүретен энейим.
Бичикке үрен, балам, — деп
Школго мени экелген.
Өзүп келдин, балам, — деп,
Күлүмзиренип сүгүнген.
Эрке јылузы түгенбес
Слер кандый жүректү!
Арыганаар билдирбес
Слер кандый чыдалду!
Айыл ижи түгенбес,

Агару иштү кару эне.
Колхоз ижинде кичеенкей,
Салымы жаан улу эне.
Кара чачаар кажайган
Кайран слер мактулу.
Жүрүмеерди сананза,
Кайкалду ла сүүнчилү.

А. ЕРЕДЕЕВ

ОЙГОР ЛЕНИН

Айдып ийген сөзинен
Албаты күүни бириккен,
Жагып ийген колынаг
Жалкын оды чөйилген,
Жокту-гойу улусла
Жаба бүткен киндиктү,
Бака кептү байларды
Базып салган ийделү.
Партияла биригип,
Күнне болуп кубулган.
Жонног чогын ол алып,
Чактар түбин жарыткан.
Кижилтиг жүрүмин
Бирлик жолло баштаган,
Ортобыстан ырабас
Ойгор бүткен Ленин!
Онын улү санаазы
Жүрүмниг жолун жарытты.
Онын айткан шүүлтези
Жүрегис болуп согулды.
Жаан буудак жолуска,
Женижип берер — Ленин.
Жүрүм жолында астыксас,
Жол көргүзер — Ленин.
Күүним жеткен ижимде
Күчтиг көби коркушту.
Удура баскан узун жол
Улалып барар буудакту.
Ижемчим мениг алдымда
Имдеп мени кычырат.
Чагкыр жылдар арјанда

Чын амаду сагып јат.
Эрлү уулдар күчине
Эрлү ийдем кожулды,
Мун улустын күүниле
Мениг күүним бир болды!

* * *

Талда койу торјына
Боп-борбойо тойынды.
Чырбагалдан жушкашка
Тамчы ойноп секирди.
Чап-чанкыр көк-айас
Чырбагал өткүре чанкырайт.
Ой, эне јеримд-и-и!!..
Ырызым анканын ажынат!

АТ-НЕРЕЛУ КОЙЧЫ

Байчыл Иркитовна самолетло учуп браатты. Је андый да болзо, Новосибирски өдүп ийген киреде ого таныш эмес эр кижы мынайда айткан: «Кремль јаар ууланган јол — ол ат-нерелу керек эткен чындык улустың жаркынду јолы. Оноор болгон-тушкан кижини ийбес эмей». Је Байчыл Иркитовнаның жүреги түңгей ле токунабай, сананарга нениң де учун уур болуп турды. Керек дезе, оның пиджагының өмүрине К. Е. Ворошилов Советский башкаруның адынан Алтын Јылдысты ла Ленинниң орденин де тагып берерде, койчы ого бүтпей, «Мен өскө улустан артык нени эткем? — деп сананып, өкпөһрип турды. — Меге кайралды јастыра берип јаткан болбой, калак...»

Байчыл Иркитовна ичинде мынайда тескери сананып, эбиреде турган улус јаар көрзө, олар до база ондый ок тегин улустар эмтир: койчылар, уй саачылар, чочко азыраачылар, трактористтер...

— Тын өкпөһрөһгөр, Байчыл Иркитовна, — деп, бир келин айтты. — Слердин кайралдатканыгарда кандый да јастыра јок. Слердин өткөн јолыгар, жүрген жүрүмигер — јенүлү иштин кайкалду керектери... Чын!

— Оның нези кайкамчылу? — деп, Байчыл удур айдат. — Улус чылап ок жүргем, онойдо ок иштегем.

— Эмеш башка болбой — деп, улус оныла јөпсингилебей барды. — Өскө малчылар слердий ок көргүзүлерге једип алган ба? Јок. Слер бу јенүлерге једип аларга көп түндерди уйку билбей, койдын јанында өткүргенигер...

Уйкузы јок түндер... Чындап та ондый керектер көп катап болгон. Је кижы малды көрүп, оны кичееп аларга турган өйдө уйку керегинде, јылу јууркан керегинде сананар ба?.. Ајса болзо, ондый малчылар бар. Је Байчыл Иркитовна кату өйлөрдө бойының амыры, тыжы керегинде сананып көргөлөк.

Койчынын мындый кичеемкей, олуды жок болгонын мында, Москвада, кайдаг билди не? Москвадаг Алтай сүрекей ыраак. Андый да болзо мында, Кремльде, иштеп турган улустыг курч көстөри Мөндүр-Сокконнын озочыл койчызынын шырапкай ижин, жакшынак баштапкайларын жөрүл, темдектел салган турбай. Партия ла Советский Башкарунын мындый килемкей, улу кайралына каруу эдип, мынаг ары канайда иштеер, нени эдер? Бүгүнгү једимдердег јаан көргүзүлөргө једип алар эп-аргалар табылар ба? Ондый эп-сүмелер керегинде эмдигештег сананар керек.

Байчыл Иркутовна Башкарунын бийик кайралын алып, шақ мынайда сананган. Ойто јанып та кледеле, койчы бу санааларын ычкынбаган. Ол јери-јуртына једип келерде, тө-

рөл албатызы, нөкөрлөри оны сүрекей жылу, жакшы уткыдылар. Кандый жакшынак, кандый жалакай улус! Байчыл Иркитовнанын болушчызы Желечи жаар көрзөгөр, онын көзінде нажылыктын оды кандый чокту күйет?! Байчыл Иркитовна чылап ок, Мөндүр-Сокконнын малчылары ончозы башкарууны жаан кайралын алгандый, бойынын жеринин геройын уткып, сүүнгилеп, онын учун оморкогылайт. Байчыл Иркитовнанын Москвадаг алып келген изү сөзүн угарга сакыгылап тургулайт.

— Ол уур жылдар, өткөн жылдар сагыжыгарга кирет пе? — деп, Байчыл куучынын баштады. — Сүрекей уур жылдар болгон. Орт-калаптый жуунын өйи... Ол тушта бис, үй улус, жангыс ла кой кабырган эмезис, кыра сүргенис, аш үрендегенис. Бис ол жылдарда чыладыс деп айтпаганыс, ненин учун десе бүгүнгү ырысту жайым күндерге амадаганыс. Ол учун кандый ла иште турушканыс. Башты жастыкка салып, уйуктабаган да учуралдар бар болгон. Эмди колхоз жетижылдык планын төрт жылга бүдүрүп оалар деп молжонуп, ончо ло бар эп-аргаларды тузаланып, иштин арбынын көптөдөргө жаны ченемелдер бедиреп турган өйдө, бис ончобыс кичеенип, бар-жөк күчибисти ишке, келер ырысту өйиске берер учурлу. Жетижылдыкты төрт жылга бүдүрүп салар шүүлте эрмек жоктон чын шүүлте болуп жат. Жангыс ла колды бош салбас керек. Эмди бу менин тагынып алган Алтын Жылдызымды десе, мен бодозом, Советский Башкаруу жангыс ла меге берген эмес, бистин колхозыс алган молжузын ак-чек бүдүрүп саларына бүдүп бергендий билдирет. Мен бойымнын ижимнен, једип алган көргүзүлөрүмнен слердин болужыгарды, слердин жөмөлтөгөрдн иле көрүп турум, күндүлү нөкөрлөр!

Байчыл Иркитовна Москвадаг келеле, бойынын ижи ле жүрүми керегинде шак онойдо куучындаган. Онын куучынынын көп жаны текши иш, мынаг ары канайда кичеенип иштеери керегинде айдылган.

— Төп, иштегекей кичи бойын мактап куучындабас эмей — деп, туштажуга турушкан малчылар айдыжат.

Байчыл Иркитовнада бойынын өткөн жүрүмүн эске алынып, куучындайтан керектери көп болгон... Кичинек уулчагын койлордын жанына артырып салала, бойы кыра сүрүп, кере-түжине салданын кийининен базып жүргени керегинде ол айтпаган... Ада-Төрөл учун Улу жуунын жылдарында кышкы күндерде көс жумбай, кой каруулап туратаны кайда?.. Эрте жаста чыккан кураандарды койчы бойынын тонына ороп, койынына жылыдып, телчидип турганы да керегинде айдар аргазы бар болгон.

Ол уур, кату жылдарда койлорды канайда одорлодоры,

канайда кичеери керегинде колхозтын малчыларына жаңы ченемелди кем айдып берген? Бу суракка Мөндүр-Сокконунун кажы ла малчызы мынайда айдар:

— Оны бистин Байчыл шүүп тапкан!

Арык койлорды башка айрып азырап турганыла коштой, күскиде, кар түшкелекте кыштудан ыраактагы одорлорды тузаланары керегинде эп-арганы Байчыл Иркитовна колхозчылырга көргүзүп берген. Башка айдап азыраган койлоры эди-каны тынып, жаан удабай ла бастыра койлорло кожо одорлоп баскылай беретен. Онын кийининде семис, күчтү де койлорго соок күндерде өлөңди, өскө дө тамзык азыралды берип турарда, жаскыда олардон алган кирелте арбын болуп туратан. Бир де грамм концентрат-азырал амзап көрбөй, кыжыла жерге баскан малдан алар да неме жок болоры жарт.

Байчыл Иркитовнанын куучындап беретен керектери эмди де көп. Ол бүгүңги күнде бойынын колында турган укту койлоры да керегинде көп жаңы шүүлтелерди айдып берер аргалу.

— Слерди менин укту койлорым сонуркадып туру ба? — деп койчы сурады. — Бу жарымдай чичке түктү койлордын үүрин бистин колхоз бу жуукта тзөп алган...

Онон койчы бир эмеш сананып отурала, онон ары куучындай берди:

— Мындый койлорды мынын алдында жаңыс жерге жууп, кабырбаганыс. Кажы ла койчынын турлузы сайын онон, он экиден чачылып калган жүргүлейтен. Ондый койлорды башка ылгап, алдынан тургузар деп колхозтын башкараачылары жөп чыгарып алганы сүрекей чын. Эмди ол баалу түктү койлор башка туруп жат...

Жарымдай чичке түктү койлорды кемге кабыртса жакшы болор? Бу суракты шүүжип, колхозтын башкараачылары айдышты: «Нөкөр Кестелованын колына берер керек. Онын жажы жаандай да берген болзо, онон артык кем де кабырып болбос».

— Укту койлорды кабырары жаан учурлу керек — деп, колхозтын председатели Чичканов айтты. — Бу койлордон жаан кирелте алар деп иженип турубис. Слер, Байчыл Иркитовна, оларды жакшы ла кичеетен болзогор, олардон туза көп жедер эди. Бис слерге иженип те, бүдүп те турубис.

Койчы Кестелова мынын алдында жарымдай чичке түктү койлор кабырып көргөлөк тө болзо, азыйдагы кабырпан койлордын ортозында 4—5 кирелү укту койлор бар болгон. Олардын кылык-жаңын ченемелдү койчы темдектеп жүретен. Укту койлор тууга, ташка чыгып, отоп тө жүретен болзо, тегин алтай койлордон эмеш саракай болгоны жарт билдирип

туратан. Олорды жерде откоргоныла коштой тамзык азыралла азыраар керек. Ого үзеери ологго сүрекей курч кӱс керек болуп жат.

Өзочыл койчы уурлардан жалтанып көргӱлӱк. Ол колхоз-тын каруулу керегин бӱдӱрип саларга амадап, укту койлор-дын ӱӱрин кичеерге жӱпсинген.

Эмеш ле арыктап, арказы коржойып, тӱги айрылып жӱр-ген койды Байчыл Иркитовна тургуза ла башка айрып, азы-рап жӱрди. Же бастыра койлорды, чӱлдӱги колхозчылар чы-лап, тургуза азыраар арга жок, белетеген азырал жетпес. «Ка-найдар, нени эдер?» деп, койчы кӱп кӱндерге улай сананган. Онын кийининде койлорды ӱч-тӱрт бӱлӱкке бӱлӱп салды. Эң арык дегендерин тургуза азырап, эмеш ондуларын тал тӱш-ке жетире азырайла, тӱштен кедери жуук деген жум одорго апарып кабырып турды. Сырантай талдама деген бӱлӱкке де-зе, бир эмеш кату ла жуукту азырал берип, чала ыраактагы одорлогго апарып турды. Бир канча ӱйдиг бажында байагы тургуза азыраган койлордыг ондоло бергендерин одорло-дып, ордына ӱскӱ койлор тургузып азырап жӱрди. Шак мын-дый кичеemelдинг шылтузында Байчыл Иркитовна колында турган жарымдай чичке тӱктӱ койлорын жылдаг коромжы жок чыгарып алды.

— Чынынча айдар болзо, Москва жаар барып та, оног ой-то келип те жадала, жолой жагыс ла койлорым керегинде са-нангам — деп, Байчыл Кестелова куучындайт. — Мынаг атанарымда, шуурган-калап болгон. Ойто келип жатсам, кӱн-нинг аайы ол ок бойы болгон... Мал азыраган кижининг жӱре-ги бого канайда оорыбайтан? «Болушчым Желечи жагыскан канайып шыралап туру не?» деп, сананып жӱргем. Карын жа-нып келеле, алтын тӱктӱ койлорымды кӱрӱп, токынабай кайт-тым. Желечи кӱӱркыйге колхозчылар болужып берген эмтир. Жагыс кижини иштеп турала, одын-ойго, суу-солго до жедетени кӱч эмей база... Мениг малымды колхозчылар кичеешкен. Бу Алтын Чолмон ло Лениннинг ордени жагыс меге берилген эмес, бастыра колхозчылардыг женӱзин темдектеп, тӱрӱл колхозыска берилген деп айдадым.

* * *

Чарыш сууга тепчилген кобы-жиктерди эдектей куйун-сал-кын ойноп тӱжет. Ак-Боомнын кырлаг жӱзӱн тӱмӱн сыгырып, кардыг ӱстӱле жылбырап клееткен шуурган сырантай ла туу-лардыг койу, торко жалыдый кӱрӱнет.

Ыраакта бийик сӱмерлердинг бажынаг жаантайын туман чыгып турарда, олар чӱрчӱктӱрдӱги танкылап отурган баа-тырларга жӱзӱндеш. Ол куу туманды ӱткӱре алтын кӱн

суркурап, өзөк төмөн көрүп турат. Онын чичкечек чокторы куу, чел туманды өдүп болбой, сынгылап турган немедий. Мөңүн тошло жамынып алган Чарыш суунын эки жарадын жакалай содон таштар каруулчыктар ошкош тургулайт. Ол содон таштар ла төңдөр жикти өрө барып жаткан кижиге кезикте элбек жол берип тургандый, ортозы ыража берет, кезикте жол бербөскө турган чылап, жолго жууктагылап келет.

Чарыш суунын оң жанында элбек өзөкти эдектей үч турлу туруп жат. Жабаган жаар келтегейиндеги боочыны бир таң атту киж и ажып, үч турлунын бирүзин көстөп желип ийди. Ол киж и жаан эмес туранын жанына келип түжеле, айылга кирерине мендебей, койчынын чеден-кажаганын шиндеп турды. Салкын сокпос ыжык таскактын алдында кепшенгилеп турган койлорды ол көрүп турарда, кенетийин туранын эжиги «кыжырт» эдип ачылганы угулды. Ол кайа көрүп, турадан чыгып келген үй кижиге айтты:

— Слерди Москвадан жанып келген деп угала, келдим... жанып келгенигерле, Алтын Жылдысла кайралдатканыгарла уткуп, акту жүрегимнен сүүнип турум.

— Же, слер кандый жадыгар, Устин Иваныч?.. Менин койлорымды көрүп туругар ба?.. Кандый эмтир?

— Жакшы. Бу соокторго слердинг укту-төстү немелеригер чыдашпас болор деп бодогом. Ол санаам көк-төгүн болуп калды.

— Слердинг де колоордо мындый ок койлор туруп жат ине — деп, Байчыл күлүмзиренди. — Слер жайы-кыжыла олордон чыгым чыгарбай туругар ине.

Жабанннын озочыл койчызы Акулов Устин Иванович сүмелү күлүмзиренип турды. Байчыл Иркитовна да онын сүүнгенине каруу берип турган чылап, күлүмзиренип турды.

Устин айылга кирип, чайлап отурала, чичке түктү койлордын аңылу кылык-жаңы, олоор тегин койлордон башказы керегинде шүүлтелерин Байчылга табынча куучындап отурды. Укту койлорды узак өйгө кабырган кижининг куучынын Байчыл лаптап угуп отурды. «Кижинин бийик көдгүзүлөргө једип алзын деп акту жүрегинең күүнзеп жүрген Устин жакшы — деп, ол бойында сананып турды. — «Јааннын сөзин јанчыкка сал» деп, озогы улус айдыжатан. Устиннин ченемелин угуп алар керек».

Акулов куучындап божойло, айылдын ээзи үй киж и бойынын сананган санааларын айдып берзин деп сурады. Байчыл Иркитовна каруузына мынайда айтты:

— Устин Иваныч, менде бир шүүлте бар... Көп койчылар бир жылдын ичинде койлорын эки катаптан төрөдип, көп курааң алып турганы керегинде куучын угуп жүргөм...

— Ол жерегинде мен де уккам — деп, Жабаганның озочыл койчызы айтты. — Көп малчылар оны ченеп көргүлөп жат.

— Сен оны ченеп көрөйүн деп пе? — Байчыл удур сурады. — Сенде жаңгыс ириктер эмес, кураан койлор до бар ине. Айса, жалтанып турууг ба?

— Мен малымды кажаганга кийдирбей, жаңы табылган эп-аргала кыштадып жадым. Эки катап төрөдип аларга жылу кажаган керек. Ого үзеери кышкыда төрөгөн койлорго көп азырал керек болор. Жаңгыс сөслө айдар болзо, кирелтези ас иш болгодый...

— А камык кураандарды корып алзан, ол чыгарган чыгымнын ордына турбас па?

Акулов сананып отурала, табынча эрмектенди:

— Койлорды кажагандабай, жылдан чыгарарын сүрекей жакшы билетен, темилип калган кижин деп, мени ончо улус билер. Былтыргы жылда койдон алган кирелтемнин баазы ферма ичинде сырагай ла жеңил деп чотолгон эди... Бир жылдын ичинде койды эки катаптап төрөдип алатанын озо баштап ченеп көрөр керек.

— Мен слерди кандый ла жаңы баштапкайдын кийининен баратан жалтанбас кижин болор деп бодогом — деп, Байчыл билдирер-билдирбес күлүмзиренип отурды.

Акулов каруузына айдар сөзүн таппай, эп-жоксынып, эмеш-эмеш кызара берди.

— Слер баштап көрүгөр, Байчыл... Баштагар ла — деп, Устин айылдын ээзи жаар удур көрүп болбой, чайлу айагын столго салып, айтты. — Слерге бис иженерис те, слерден үренерис те.

Ол база бир эмеш куучындажып отурала, эжиктен чыгып адына минеле, айылын кууп сала берди.

Ол тушта Байчыл Жабаганның койчызын үйдежип тура, бойында сананган: «Ачына берген ошкош. Менин тилимнен кижин ле тарынгадый эрмек чыкпаган эди. Койлорды кажаганга кийдирбей кыштадары жакшы керек: түгн көп болор... Бир де коомой неме жок. Же бир жылдын ичинде койлорды эки катаптап төрөдип аларында кандый жаман бар?»

Бүрүнкүй жаңы ла түжүп клееткен. Байчыл Иркитовна тышкары чыгып, тымык жалаңдарды, ыраакта шуулаган агаштарды тындап, узак турат. Кан-Оозы жаартынап кандый да айылчынын чанагы карга чыкырап, онын турлузы жаар келип жатканы угулат. Удаган жок чанактуу ат туранын жанына келип токтоды. Байчыл Иркитовна Көзүлден келген койчыларды күндүлү уткуп турды.

Ол күн Кестелова узак уйуктап болбой жаткан. Акулов Устинле куучындашканы санаазынап чек чыкпай турды. «Ус-

тин сүмелү де, чебер де кижн. Јагы ченемелдег ол чындап та коркып турган болор. Керекти баштайла, күчим јетпезе, улуска нени айдарым деп, туйуксынып турган болбой кайсын. Јок, Устин, јазап сананып көр».

Эртенгизинде Байчыл Иркитовна конторага келип, бойыннн жагы шүүлтезин председателъге куучындап берген.

— Слер јазап сананып алган болбойыгар, Байчыл Иркитовна? — деп, Чичканов јалакай үниле сурады.

— Быжулап алала келдим, Леонид Көбөкөвич... Бир жылга койлорды эки катап төрөдөри — ол тегиндү керек эмес. Олорды искусственно үрөнделтер аргабыс бар. Јагыс ла коркыбай, тургуза ла ченеп көрөр керек...

Колхозтын башкараачы ишчилери бу керекти шүүжип көрөлө, јараар дешкен. Эрмек-куучын јартала бергенинин кийининде председатель строительный бригаданын бригадирин бойына алдырала, сурады:

— Тудуп турган магазинигер качан бүдер?

— Бистин јөптөшкөн өйдөгн өтпөс. Апрель айда бүдүрип койорыс.

— Ол бүтсе, Байчыл Иркитовнанын турлузына барып, жагы кажаган тударыгар. Агаш бар. Јагыс ла эмдигештен тартып баштаар керек.

... Ойбок, «Ленинский наказ» колхозтын јарымдай чичке түктү койлорынын кыштап турган јери. Туранын көзнөкгөрннен от јарып, тун ортозына јетире өчпөй турат. Чарыш өзөктин ичнле өрө-төмөн өдүп жүрген улус ого көрүп, бойбойлорына айдыжат:

— Бистин геройдын турлузы. Байчыл Иркитовна эмдиге јетире уйуктагалак эmdir... жагы керектер, жагы санаалар ого, байла, амыр бербей турган болор...

Элбек јаландарды ла тууларды ойгозып, күүлеген машиналар трактла өткүлейт. Ак-Боомнын сүүри баштары да, улустын јаткан туралары да карануйга чоғуп, көрүнбей барды. Јагыс ла геройдын туразында от өчпөй, көзнөктөрннен сүүнчилү суркурап турат.

ЫРЫСТУ КИЖИ

Иштег де јана баспас, эрмек-куучыннан да артпас, эдер-тудары танылу, эл-јондо тоомјылу улус бистинг јурттардыг кажызында да бар.

Бу јабыс сынду, сур көстү кижиле канча ла кире куучын-дашканда, онын јүрүми, азийгы ла эмдиги ижи керегинде анча ок кире билип алар күүнинг келер. Ол не немени ја-жырбас, ачык-јарык куучынду, чечеркежип те ийер, албаты-нын укаа ла кеп сөстөрин бойынын куучынында сүрекей учурлу тузаланып билер кижиге.

Чылбаков Чорной Ондой аймакта Кегидеги совхозтыг бежинчи номерлу фермазында торбоктор кабырып јат. Ол мал ижинде јирме јылга улай иштеп келди. Ол керек дезе, бир кезек өйгө уй саачы да болуп иштеген.

— Эр кижиге уй саачы болуп иштегени — уйатту неме эмес — деп, Чорной айдат. — Мал ижинде кандый да иш мактулу.

Бир кезек өйгө Чорной унчукпай турала, оног ары јартап айтты:

— Ол тужунда Јоло јуртта «12 лет Октября» колхоз болгон. Колхозыс бай да, бек те болгон болзо, уй малдан сүтти ас алып туратанысты ја-жырбай айдар керек. Мен бир катап конторага келзем, колхозтыг председатели мынайда кому-дап турды: «Колхозыс койло мактулу. Је сүт јанынан кирел-тени айдарга уйатту. Оскө колхозтор сүтти көп саап алып турарда, бисте нениг учун ас? Мыны не деп бодоп турупар, Чорной?» Мен оны угала, «Уй саачылар кичеенбей турган болор бо?» деп айттым. Председатель мениг мынайда айдарымды сакыган чылап, капшай ла јөпсийди: «Онызы чын...»

Онын кийининде ол меге мынайда айтты: «Је, олер эр де кижн болзогор, уй саачы болуп иштеп көрүгер». Айдарда мен «Уйлар саап болбос Чорной болгон адым кайда?» деп сананала, айттым: «Уйлар саар ишти кичеер керек... Сүтти көптөдөргө сүме керек. Кайда, мен барадым.» Председатель сүйнчилү күлүмзиренип, «Фермада ишти чын ла жарандыр-запар, слерге бастыра колхозчылардан жаан алкыш болор» деди. Ол ло бойынча уй саачы болуп, он жылга жуук иштеген эдим. Баштапкы жылда сүттин планын жүк ле арайдан бүдүргем.

Чорнойдын уй саачы болуп иштеерге јөпсингени Јоло журттын улузын ол өйдө кайкадып туратан. Кезиктери ого јолугала, айдыжатан:

— Бу слер канайып туругар, колхозто эр кижн эткедий өскө иш јок по?

Је Чорной ондыйларга каруун мынайда јандыратан:

— Айлар өтсө, аайы билдирер, жыл өтсө, жынырап угулар.

Чындап та көп өй өтпөди. Чорной колхозтын уй саачыларын мөрөйдө акалап ийген деп јар јайыла берди. Ол кажы ла уйдан сүт саап аларынын планын чик јок ажыра бүдүрер боло берди. Өскө уй саачылар он эки уйдан, Чылбаков дезе он беш уйды саап туратан.

Колхоз Кенгидеги совхозко кожуларда, Чорной Чылбаков торбоктор кабырар ишке көчкөн.

— Кандый да иште кичеенкей болор керек — деп, ол јнит малчыларга јаныс катап айдып турган эмес.

Чылбаков бойы кандый да керекти учына јетире эдер, чала-была иш этпес кижн. Онын учун ол жаантайын ла каруулу иштерди иштеп, кожо иштеген улуска тем көргүзет. Онын колында турган торбоктордыг ла чарлардын тирү бескези күнине алты жүс граммга кожулар ордына, тогус жүс граммга, кезик учуралдарда бир килограммга да једип турат.

Чорнойдын государствого табыштырып турган чарлары бастыразы семис күчтү болотон. Кажы ла чардын бескези үч-төрт центнерге једип турат.

Август айда Тегерик Чибн деп јайлуга совхозтын директоры Терентьев келди. Малчы совхозтын јанын баштап алып, торбокторын көргүзип, олардын семис күчтү болгонына омөркоп, билер-билдирбестен күлүмзиренип турды: «Э-э, менин торбокторым торт ло чучук ине!»

Качан турага кирген сонгында, директор малчыга сүйнчилү солун айтты:

— Слерди, бистин озочыл малчылардын бирузи деп, Москвадагы выставкага ийип јадыбыс.

— Мени бе?— деп Чорной кайкап сурады.

— Эки күннинг бажында атанарыгар. Слерле кожо бу ок ферманыг малчызы Тыдыков Якшыбай барып јат.

— Бот солун дезе, солун болды! — деп Чорной көкүп турды. — Малчы Чорной Москвага баратан туру, эне-төрөл Алтайдан эзенди ого јетирер туру! Малчынын ижи мактулу, Москвада ди танылу.

Чылбаковты эмегени Шатра ла кызы Јол-Јакшы узак јолго ийерге тергенгилеп турдылар. Качан шыйду божогон сонгында, Чорной эмегенине ле балазына малды кайда кабырарын, канайда кабырарын јазап јакыйла, атана берди.

* * *

Түрген јорукту экспресс төрөл јеристинг столицазына — Москвага једип келди. Оныла кожо Туулу Алтайдын малчылары једип келдилер. Агаш-ташту Алтайда өскөн, койу јышту тайгага азарын билбес Чылбаков Чорнойдын бажы айлана берди. Ондый да болордон айабас. Москванынг элбек оромдорында улустынг көбин, јүзүн-јүүр машиналардын көбин не дейзигер!

Јуукта ла ыраак Алтайда болгон малчылар Москвага кандый түрген једип келдилер! Онын учун Чорнойдын мынайда да айдары јолду:

— Москванынг јери мал саамча болтыр. Ленинградтын јери бее саамча болтыр.

Чорнойдын бу модорын кожо јүрген малчылар ондобой, јартап берзин деп сураарда, ол мынайда айтты:

— Озодо сендий ле мендий тегин улус Москвага төрт-беш күнге једердег болгой, жылына да једер арга јок болгон. Ол тушта мындый сагыш кижининг түш те јеринде болотон беде? Эмди бис — советский биледе јаткан ырысту улус. Онын учун Москва бисти күндүлү айылчылардый уткып јат.

Малчыларды главвыставкомнын ишчилери уткыгылап, јадар-конор јакшынак гостиницага баштап салдылар. Эртегинде айылчылар советский албатынынг једимдери көрөрине мендегилеп турдылар. Эң ле баштап орооннын малчыларынын ижиле танышкылап, олардын экелген малдарын көрдилер. Социалистический јурт хозяйствонын једимдери Туулу Алтайдан келгендерди сүрекей оморкотты.

Этти, сүтти ле сарјуны көптөдип, Американын Бириктирген Штаттарын амыр-энчү мөрөйдө акалап алары керегинде бистинг албаты бойынынг задачаларын јенгүлү бүдүрип турганы выставкадан иле көрүнип туру.

— Улу албатынынг ижи де улу — деп, Чорной Улаган аймактан келген койчы Акчин Исаакка айдып турды.

— Мыны көрүп, мынын кийининде там ла эрчимдү иштебей — деп, Тыдыков Жакшыбай куучунга киришти.

— Чын, там кичеенбей, кайткан!—Акчин Исаак жөпсинип, онон ары айдат. — Бис, башка-башка аймактардыг малчылары, Москва жаар ууланган жолдо танышканыс. Эмди бойы-бойыстыг ижисти ле жүрүмисти мынанг ары билижип турарга письмоложып туралы.

Туулу Алтайдыг малчылары Москвада исторический жаан учурлу да жерлерге жүргүлеген. Ленинниг ле Сталинниг мавзолейине барып келгендер. Жер алдындагы жолло—метроло алтай айылчылар жоруктап, онын өргөдний вокзалдарын көрүп, сүрекей кайкагандар.

База бир сүрекей жаан кайкал выставкада техниканыг жедемдерин көргүзип турган бөлүгинде болды. Олор мында жердин искусственный спутниктериниг ле баштапкы космический ракетаныг модельдерин, сүрекей түрген учатан «ТУ-114» — деп жаан самолетты ла оног до өскө көп солундарды көрдилер. Олордыг Москвага барып жүргени, ондо көргөн-укканы жүрүминде качан да ундылбас.

Биске бу жуукта Кенидеги совхозто болорго келишти. «Слердинг малчыларыгарданг кем жакшы иштеп туру?» — деп сураган сурагыска совхозтыг жаандары мынайда айттылар:

— Бежинчи фермада Чылбаков Чорной деп малчы бар. Оныла куучындажып көрүгер.

Чорнойдыг иштенкейи ле уткачылы керегинде бис айдып койгонус. Эмди көрүп турар болзо, онын кызы да иштенкей, кичеенкей кижиге болуптыр. Оныла коштой Жол-Жакшы кожондоп то билер, улусты каткырта уткалап та билер кижиге дежет.

— Адазын төзөгөн бала — деп, улустыг оны айдары да жолду.

Бис Чорнойго жолугып турарыста, кызы үйде жок болгон. Жол-Жакшы аймакта ла областьта болгон творческий көрүгө көп катап турушканы керегинде Жоло журттыг ончо улусы айдыжат.

Чорной кызы керегинде кожонг до чүмдеп алган:

Ак төбөнөйлү кара адым,
Армияга жараган.
Азыраган жангыс балам,
Олимпиадага атанган.

Чорной Москвадаг бурылган сонгында жаан ийделе иштее-рин көндүктирип койтыр.

— Матрак жабыс кижиге болгом, Москваны көрөлө, узай

бердим — деп, Чорной кокурлап туру. — Алдындагызынаг артык иштеп, Ада-Төрөлгө көп эт берер күүним бар.

Озочыл малчы јакшы ижи учун јангыс ла бу калганчы јылда сыйга колго кийетен час ла радиоприемник алган. Онын билезининг бир айга иштеп алып турган акча јалы эки мунг тогус јус салковойго једип јат.

Чорной Түмечиндеги кыштузыныг кажалан-чуланын ажындыра јылулап, јазап алган учун азырап турган чарлары соокко до, салкынга да алдырышпай тургулайт. Олор мынан ары база да јакшы-амыр, чыгымы јок турарында аланзу јок.

Эмди озочыл малчы јетијылдыктын планын ойинен озо бүдүрер мөрөйгө туружып, јенүнинг ле тартыштын јенил эмес јолыла ичкери барып јат. Онын бу јолы ижемјилү де, ырысту да.

— Мен ырысту кижиле! — деп, Чылбаковтыг оморкооры јолду.

«ВИКТОР, СЕН КАИДА?..»

Тымык энир турды... Мындый энирлер көп болуп жат: айландыра ончозы јобош ло јымжак немедий, бастыра телекей нени де санана бергендий...

Виктор столго јөлөнип алган, алдында јаткан бичикти кычырарга кичеенет, је бажына өскө санаалар кире берет. Тышкары кайыннын бүрлери шылыражат, күски эзин көзнөктің јанында араай күүлейт...

Сентябрь ай турган. Баштапкы қар түжеле кайылган. Јолдор балкашту, суулу. Эмди өдүкти јылулап кийер керек. Энези Викторго ол керегинде јакып айткан... Кенетийин кем де эжикти токылдатты.

— Мен слерге келдим — деп, кирип келген кижии айтты.

— Не болды?

— Келейде бир келин бойынның ооружынаң оорыган, улус чала коркып туру, докторды экел деп айдышкан.

Виктор сопокторын ла фуфайказын түрген кийип алала, сумказын ачып, көрди. Ондо йод, кайчы, кижининг өкпө-јүрегин тыңдайтан фонендоскоп, нашатырный спирт јаттылар.

... Түнде Муты-Оозынан Келей јаар эки кижии атту јелдирип, мендеп бараттылар.

Олор Келейге јеткенче, бис Викторло эмеши таныжып алалдар.

Пахомов Виктор эмди он тогус јашту. Ол он классты божоткон кийининде төрөл городында — Бийскте медицинский училищедде эки јыл үренген. Былтыр јаскыда үредү божогон кийининде, кем кайдаар иштеп баратаны керегинде куучын көп болды.

— Туулу Алтайда медицинский кадрлар ас, оноор барып иштегер — деп, үредүчилер студенттерге жартап айткан.

— Чындап та, оноор барып иштейдим. Жаңы жерлер көрөрүм, жаңы улуска туштаарым. Јинт тужунда бойын карамдабай, көп жерлерде болуп, көп солундар көрөр керек — деп, Виктор бек сананып алды. Айылына келеле, шүүлтезин айдарда, энези колын тажынып ийди:

— Кайдаар барып жадырын? Ол жерди сен билеринг бе? Ондо сеге, тура, курсак белен бе?

— Јерди билбезим, курсак, тура белен эмес — деп, Виктор жартын айтты.

— Ыраак па?

— Ыраак.

Энези бойынын сөзин оног ары айдынып, калактап, кайкап турды.

Виктор керектү немелерин алып, чемоданын тудунып ала-ла, стенеде адазынын портредине көрди. Адазы Ада-Төрөл учун Улу жууда божогон... «Је, адам, баштапкы ла кагап иштеп барып жадырым» — деп, ол ичинде айдынала, энезиле кожо турадан чыкты.

...Кызыл күреелү автобус кыркырадып, Кадын өзөктинг ичиле чөйлип барган јолло капшай барып јатты. Јинт уул Виктор Пахомов ло медицинский училишени үренип божоткон база эки уул ла эки кыс жаңы жерлерди сонуркап көрүп, кожондожып брааттылар. Быстрянка, Сростки, Березовка деген јурттар кийининде артып калат. Онынг кийининде — Суртайка, Долина Свободы...

Автобус Маймага једеле, Чуј трагынаг сол јанына бурулат. Ол кырга саг өрө чыгып, моторынынг күркүреген табыжын тыгыдып ијет.

Горно-Алтайскка келген јинт медицинский ишчилерди аймактар сайын ијдилер.

«Јилбиркеп иштеерге ишти сүүр керек — деп, Виктор јолой сананып браатты. — Оны сүүп аларынынг эбин табар керек. Өзөк-јүрегинне јараган иш кижини јарандырып, өскүрип јат деп айдыжат. Ол тушта јүрүм де, иш те јараш көрүнер. Канча ла кире кичеенип јүрер күүнинг келип, санаанг, амадуунг ийделү болор дежет...»

Виктор бир айдынг туркунына Келейде иштеди. Мында агашла бүркелип калган кырлар, јараш јалангар, ару суулар, алтайлардынг жадын-јүрүми — ончозы кандый да солун ла жаңы көрүнип турды.

Удабады, Викторды Муты-Оозына медфельдшер эдип чыгардылар.

Јуртта медпункт јок болгон. Виктор аймактынг тдс јурты-

на барып, аптекадан жүзүн-жүүр эмдер алала, ойто келип, медпунктты төзөди.

Бир канча күндөр өткөн кийининде Виктордын иштеп турган кичинекей туразына колхозчылар келип турар болды. Уч айдын туркунына жиит фельдшер эки жүстөгү ажыра улусты көрүп, эмдеди. Жаткан журт оны кандый да эптүү көрөр болды. Ол Викторды сүүндирип турды. Улуска тузазын жетирип турганда, иштин болуп турганы ол ине!

Бир катап колхозтын конторазында комсомолдордун жууны болгон. Жуунда Виктор Пахомовты комсомольский организациянын качызы эдип тудуп салдылар. «Ол кичеенкей, шыраңкай уул, жакшы иштеер» дешкиледди.

Иш жеңил эмес. Викторго кажы ла күн көп иштер бүдүрерге келижет.

«Бойының су-кадыгын чеберлеер эп-сүмелерди албатыга жартап айдып турар керек. Ол жаан болуш болор» — деп, Виктор шүүнип алды. Ол Кызыл Крест деп общественнын ижин төзөп алды. Жаантайын лекциялар, беседалар өткүрүп туру. Айткан сөсти улус жылбиркеп, сонуркап угуп отурарда, акту жүректен куучындажып, улусла билишип аларга кандый жакшы! Ол тужунда улус кандый да жуук, кару билдирет. Иштеерге де ийде кожула бергендий болуп турат.

Виктор улусла жуук таныжып, билижер болуп алды. Ол айылдарга келгенде, улус озо ло баштап оны сыйлаарга кичеенип туратан:

— Виктор, бери отур, чайла.

Бир катап ого Бийскте жадып турган энезинен письмо келген: «Уулым, сен кажы жерге барган? Кандый улусла иштеп турун? Качан келерин? Виктор, сен кайда?»

Уулы десе ыраак кырларда, Кан-Оозы аймакта тузалу иште. Эмди ол бу күски түнде база ла бойының ижине барып жатты. Онон база бир кичи алкыштү туза сакып жат.

Эки кичи Келейге жедип келерде, түн койулып, караңгуйлай берди. Виктор турага кирип келерде, чинези жок келин төжөктө тын онтоп жатты. «Оорыганынан бери удай берди» дешти.

Виктор кийинип алала, келиннин жүрегин тындады. Онын кийининде ичиндеги балазының айалгазын тудуп көрди. Керек чала коомой. Ончозы кандый да шаалып, тыгылыжып калган аайлу. Он тогус жаштү фельдшер мындай керекти качан да көрбөгөн... Мендеер керек.

— Тургуза ла машина табала, оору кичини Чаргы-Оозындагы участковый больницага апаралыктар — деп. Виктор айтты.

Шофер мойноп турды: •

— Јол жаман: балкаш, суу, карангуй тун... Көрбөй тураар ба? Бистин жердин жолунун жаманын бойоор до билеригер... Ооруп жаткан кижини канайып апарарга туругар?

— Айса канайдатан? Керек коомой...

— Машина жолдо балкашка бадалып калар — деп, шофер айтты. — Көлөсблорди ороой таңатан кынжы менде база жок.

Виктор айылдар сайын жүгүрүп турала, кынжы таап экелди.

... Машина ары-бери экчелип, барып жатты. Онын үстүндө оору келин, келиннин энези, Виктор. Тун карангуй. Сентябрь айдын жыбары тыгыда согуп турды... Келиннин оорузы кенетийин тынды. Кижини торт ло октолып турар болды. Машинаны токтодорго келишти.

Виктор машинанын кузовында кийис ле жууркан жайала, келинди жазап отургысты. Ле айдып тудып та турза, ол көндүрө ле багырып, кыйгырып турды. Айдарда, Виктор өнөтийин тын адылып ийерде, ол эмеш токтой берди.

... Олор машинанын үстүндө узак шыраладылар. Учунда келин жакшы боло берди. Ле жаңгы чыккан баланы неле ороор? Бөс неме алып алатаны чек ундылып калтыр. «Канайдар?» Виктор бойынын фуфайказын түргөн чечип, чамчазын суура тартала, багырып турган жаңгы кижини ого ороп ийди.

Ончозынын жүзүндө сүүмжи, жылу күлүмзирениш. Тымый берген келин унчукпай жатты, жаңгыс ла токынаалу тынганы угулып турды.

Машина оного ары барды...

Јинт фельдшер, комсомолец Виктор Пахомов жаш балалу келиннин жанында отуруп, ары-бери жайканып баратты. Бу тужунда ненин де учун энезинин письмозы онын санаазынан чыкпай турды: «Виктор, сен кайда?» — «Мен мында, кару эне — деп, ол ичинде каруузын жандырып, чала күлүмзиренип турды. — Мында, жаан тузалу иште».

АРКЫТ

Арысканду тайгага
Аң кыйгызы торгулат.
Ак туманду кайага
Аркыт өксөп согулат.
Куугарышкан тууларды
Кускундар акшып эбирет.
Калкалардын чөлинен
Кан ичерге келгилейт.
Касталган жолды жакалай
Калыктын сөөги жаткылайт.
Казыр суунун онтузы
Кайа ташка жаңыланаг.
Буурыл, буурыл кайалар
Бурулчыкта үргүлейт.
Бурлап жаткан жолдорго
Пулеметтор көргүлейт.
Кайалардын үстүлө
Каруулчыктар жүргүлейт.
Туура түшкөн өзөкти
Турнабайдан көргүлейт.
Кудай жанду черүниң
Куйагын кем де көрбөгөн.
Качкындар жуулган Аркытка
Капчалдан кем де өтпөгөн.
Буурайышкан тайгалар
Буудак болуп тургулайт.
Бурлап жаткан жолдорго
Пулеметтор көргүлейт.

Кыпту көңдөй таштарга
Кысталып калган улустар.
Кызык, тапчы капчалда
Кылайышкан жыдалар.
Ак черүлөр чөйилп,
Аркытка кирип бектенет.
Калганчы күнин сакыбай,
Каан-кудайга иженет.
Кызылдарды кетежип,
Кыстап туруп туткулайт.
Кырлу темир жыдазын
Кызыл канга жунгулайт.
Кара кускун, айланып,
Кайаны не ээледин?
Калкалардын жеринең
Калактап не келедин?
Аркыттын ачу кожонгын
Арыган жуучыл не угат?
Арысканду тайгалар
Ак черүни не сугат?
Калык туруп чыгарда,
Кайалар жажыт болор бо?
Албаты туруп чыгарда,
Аркыт куйак болор бо?
Ак туманын ээчидип,
Аркытты төмөн тун келди.
Апагаш тоолу чырайлу
Ай бийиктеп, өксөди.

Актардын одузында

Алтыгы Оймонноң тун келди.
Ак черүлөр уйкуда.
Окыранып аттары
Отоп жүрет кобыда.
Арта түшкөн капчалда
Аркыт онтоп огурат.
Жалтыраган кайада
Жаман куш чочып кыйгырат...
Карануйды өткүрө
Калка ийттер үргилейт.
Аттарды көрүп унчукпай,
Атамандар жүргүлөйт.
Карарган бийик кайада

Каруулчыктар солунат.
Кызылдарды ајыктап.
Кыр бажында тургулайт.
Ойдыктар сайын кайда ла
Оттор күйүп жалбырайт.
Офицерлер жүрүмди каргайла,
Аракыдап јаткылайт.
Көбүк терлү кејимге
Көзөр салып тургулайт.
Сигарадан тарткылап,
Сирейе каткан јаткылайт.
Кенетийин тымыкта
Кемнинг де үни торгулат.
Кайуга келген кызылды
Казактар айдап экелет.
Кындагыла токпоктоп.
Кырды төмөн түштилер.
Кандалып калган јуучылды
Карманга¹ айдап келдилер.

* * *

Ак кемирчек айылда
Актардын бийи отурат
Кызылдарды јенерге
Кыйын јадып сананат.
Кара кабагын жемирип.
Канзазын Карман ыштадат.
«Канча кижилерде?» — деп,
Кайучыны шылулайт.
«Командиреер слердин кем?
Кайда штабы онын? — дейт
Кайгародов² келгенин
Калык-јон билер бе?» — дейт.
Кандалып калган кайучы
Каны агып јайканат.
Кара саалду бандитке
Каруузын мынайда јандырат:
«Каанныг чирик ширеезин
Кайгародов тудар ба?
Качкын укту ийттерге
Кайалар куйак болор бо?

¹ Карман Чекураков — ак бандиттердинг бажында туруп, Аркытта Кызыл Черүле јуулашкан.

² Кайгародов — Ак черүзин ээчидип, Алтайга Монгол јериненг келген есаул.

«Кал черүбис — албаты.
Камандири Ленин — дейт.
Калырабай, жыду ийт,
Капшай адын өлтүр!» — дейт.
Калганчы сөзүн айдала,
Карамтыгып жайканат.
«Кажатка апарып атсын» — деп,
Карман туруп жакарат.

* *
*

Жайнаган чылап, Аркыт суу
Жаратка өксөп, согулат.
Жалтыраган кайада
Жаман куш чочып кыйгырат.
Кара-Корумнын качкыны
Кайучыны айдап барадат.
Кумакту жаратка жеделе,
«Кудайга бажыр!» — деп жакарат. —
Санаазы кирбеген уулымды
Сайгактаган ийттер! — дейт. —
Умай эне кудайды
Уйатка салган эдү!» — дейт.
Жаратка коштой чыйкылдап.
Жарганаттар согулат.
Ак бандиттин жалчызы
Атпай нени сананат?
Жаш жуучылга энчейип.
Жалынган кептү айдынат.
«Кудай жок черүде
Уулым бар... — деп, унчугат. —
Жандырып, сени ийейин,
Жаш уулымды сөстөзөң.
Аркыттын ары жанында
Адан сакып жат... дезен»
«Уулын сеге келбес...» — деп,
Уул бандитке түкүрет.
Карарган тымык жаратта
Карабин адып, күнүрейт.
Алтайын уул аыктап.
Араайын сууга отурат.
Ак көбүгү чачылып,
Аркыт өксөп, огурат...

Кызылдардын одузында

Жаан сууны жараттай
Жапаштар тымык тургулайт.
Жаланда оттор көрүнбейт,
Жаңгыс ла жылдыстар суркурайт.
Тоозынга тунган жуучылдар
Токумын төжөп уйуктайт.
Каа-жаада жаланда
Каруулчыктар унчугат.
Тайгаларды электей
Талтар ойноп кыйгырат.
Кайучыдан чочыйла,
Кайадаг элик багырат.
Түмөн тоолу жылдыстар
Түн өткөнчө сүрүжет.
Улдү кезе чапкандый,
Узүлип жерге түшкүлейт.
Командирлер уйку жок.
Корумды төмөн түшкүлейт.
Коркушту шибеени аларга
Комиссарлар шүүшкилейт.
Калганчы жапаштын жанында
Кара чырайлу уул жадат.
Унчукпай турган тууларды
Уйуктап болбой, аыктайт.
Кайуга барган нөкөри
Кайра ойто келбеген...
Көп шыраны кожо өткөн
Көзи чаңкыр уул болгон.
Ойноп билер, кокырчы
Омок-седен уул эди...
Жаланда туман кайылат.
Жаранган кыстый таң келет.
Кызылдардын одузы
Кыймырап чыкпай канайтты.
Ээрлү аттар киштешти,
Эбире кыйгы жайылды
Аңылу чечен отрядтар
Ак жаланга жуулгылайт.
Ширдек-төжөгүн чачкылап,
Шеренгага тургулайт...
Алып уулардын аттары
Айланыжып, желгилейт,
Аркыттын суузын кечерге
Ачу-корон киштежет.

Командири жалтанбас
Кара көстү уул эмтир.
Кал черүзин ээчидип,
Кадыннын суузын кечиптир.
Бурулчыктын үстүнен
Пулеметтор тыркырайт.
Команданын алдына
Командир уул кыйгырат:
«Аргымак атты токтотпой,
Аржытка кире коныгар.
Кайа көрбөй, нөкөрлөр.
Капчалдан өдө коныгар!
Кылыш-жыда, үлдүни
Кыйа тудуп уштугар.
Албатынын жаңы учун
Актын тынын кыйыгар!»
Карайлаган кийик аттар
Капчалга кире кондылар.
«Жайым!» — деген кыйгыдан
Жаңылып калды кайалар.

Ак ла кызыл адыжып,
Аттарыла тепсежет.
Мун албаты согужып,
Мун эрјине киштежет.

Талайганча чабыжып,
Тамактарынан тиштежет.
Эрјине мал да өштөжип,
Өлүшкенче тебижет.
Жарын бойдон тудужып,
Жаак бойго чабыжат.
Бактыртпаган кижинин
Бажы үзүлип чачылат.
Ак черүлер тепседип.
Аржытка качып жүгүрди.
Каныккан уулдар истежип,
Капчалды өдөргө менгдеди.
Же өңдөйип алган капчалдан
Өдөргө коркушту күч эмтир.
Корумда турган пулемет
Корголжын огын төгүптир.
Көрнөбө одын чөйилтип,
Көп улусты кырыптыр.

Магла келген черүниң
Магдайына адыптыр
Корумга чике удур
Коммунисттер баргылайт.
Коркыбай, оморды ээчиде
Комсомолдор баргылайт.
Албаданып, корумды
Алып болбой тургулайт.
Ай-карадан жалтанбай,
Алтын сөөгин салгылайт.
Командир уул черүзин
Катап өрө көдүрди.
Өлүм сейген корумга
Өчөшкөн чилеп, чуралды.
Аттар өрө карайлап,
Аркытка жетпей жыгылат.
Шыркалу улустың кыйгызы
Шыгырап, кейге жаңыланат.
Жалтанбас кызыл жуучылдар
Жана бура соктылар.
Арга жокто капчалдан
Аттарын бура тарттылар.

* *

Түлтүйген тымык түн кирди.
Түмен жылдыс ойноды.
Кайаларды жараттай
Кайыңдар чөйө шуулады
Корумдардын үстүнде
Командир уул отурат.
Теректин табыжын тындап,
Терен шүүнип отурат.
Аркыттын калжу толкузы
Агып, шуулап ла жадат.
Акты, кызылды агызып,
Амыры жоктон барадат.
Кенетийин жаратта
Кемниң де үни угулды.
Көлөткө чилеп элбегдеп,
«Командир!» деп унчукты.
Көзүн уужап, командир
Көлөткөнү аяктайт.
Шылыраган көлөткө
Шымыранып куучындайт:
«Актар турган турлудан,

Адагнан келген кижн эднм.
Аткарып жада аданнын
Айткан сөзн бу эдн:
Бурканды саткан уулымнын
Бурузы кату кижн — дейт.
Бурулып, биске кожулза,
Бурузын таштаарыс — дейт.
Катап кирзе капчалга
Кайра качып болбос — дейт.
Кыйыжып жөбнн бербезе,
Кызылдар коруп болбос — дейт.

Командир

«Алтайымды сатпагам деп,
Адама ойто айдып бар.
Сатунинге жакталбай,
Сананзын деп, айдып бар.
Совет жаннын улузы
Садынбайтан улус де.
Сары тангдак ойгонзо,
Сакып алзын жолдо де».
Көлөткө дезде элбендеп,
Көрүнбей калды жыраада.
Каруулчыкка сестирбей,
Кайылып калды жаратта.
Түлтүйген казыр тун тымык.
Түмен жылдыс жалтырайт.
Кайаларды жакалай
Кайындар шуулап, жайканат.
Аркыттын суузы калжуурып,
Ак көбүгн анданат.
Акты, кызылды агызып,
Амыры жоктон барадат...

* *
*

Жүзүн өндү тан ойноп,
Жүзүн тууны жарыдат.
Кал черүзнн ээчидип,
Командир уул барадат.
Капчалдарга жеделе,
Кал черүзнн токтотты.
Колына арчуул алала,
Корумды көстөп ууланды.
Корумнын чике алдынаг

Колыла жагып, кыйгырат.
Айдыжып алган аайынча
Адазын жолго кычырат.
Адалу-уулду капчалда
Айры жолдо туштажат.
Удур-тедир келеле,
Унчугышпай тургулайт.
Адазынын кийининде —
Ак черүнинг уйазы.
Кызыл черүчи кийининде —
Кызылдардын ийдези.
Узун саалын сыйманып.
Уулын шиндеп азыктайт,
Уйады жок адазы
Уулын шоодып, каткырат.

А д а з ы :

Кончы жыртык өдүкти
Коммунисттер берди бе?
Кыйузы тежик чамчаны
Кызылдар сыйлап берди бе?

У у л ы :

Жокту да болзо, слер чилеп,
Жонды тоноп көрбөгөм.
Канду жөөжө жажырып,
Кайага мен кирбегем.

А д а з ы :

Кејим сынду Алтайды
Кезип салган Арасей
Кејегелү бойысты
Кезип салган Арасей.
Арасейге акча учун
Албатын садып ийдин бе?
Кудайы жок улуска
Кул болорго келдин бе?
Өскө укту жон учун
Оч аларга келдин бе?
Адангы угуп, актарга
Кожуларга келдин бе?

У улы :

Кејим сынду Алтайды
Келеле, кем өртөгөн?
Кејегелү улусты
Кејиринен кем кескен?
Совет јаннын адынан
Соғужарга мен келгем.
Оскүс калган јон учун
Оч аларга мен келгем,
Телекейде јондорды
Тен эдерге барадым.
Јолды меге божот деп,
Јон адынан јакыйдым.

А да з ы :

Алаканча бойыгды
Азырап койгон мен эдим.
Эргекче бүткен бойыгды
Эркелеп койгон мен эдим.
Аргалу јакшы јүрзин деп,
Ак торколо сройтом.
Көрүмјилү јүрзин деп,
Көк торколо оройтом.
Кара јон учун тегине
Каныгды не төгөрнг?
Телекейде јондорды
Тегдеп, нени аларыг?

У улы :

Алаканча бойымды
Азырап койгон адайым,
Эргекче јаш бойымды
Эркелеп койгон адайым,
Албатым мениг јокту да
Ак торко меге не керек?
Көөркийим мениг јокту да
Көк торко меге не керек?
Кайыш курлу улусла
Каным тудуш, адайым.
Јокту јаткан улусла
Јолым јаныс, адайым.
Кејим сынду Алтайга
Келетен өйдиг јарыгын!
Ончо јондор јөмөшкөн —

Ол жүрүмниң жаражын.
Тородон өлгөн албатым
Торолоп, жолго жыгылбас.
Бараксан алтай энелер
Балдарын садып, ыйлабас.
Кожонду ол жүрүмге
Кожо жүре берелик.
Жалтыраган мөңкү жүрүмге
Жаба жүре берелик!..

А д а з ы :

«Кејим сынду Алтайдын
Келетен ойин билбезим.
Орустарга бийлеткен
Ол жүрүмге келбезим.
Кожон-жыргалду жүрүмге,
Комудабай, бойын бар.
Жалтыраган жүрүмге,
Жалынбай, меге бойын бар.
«Кеен жүрүмге» келбезим,
Кезетен болзонг, бойын бил.
Адына жолды бербезим.
Адатан болзонг, бойын бил...»

* * *

Корголјын окту колмылтык
Корумдарга торгулды
Жалтыраган кайада
Жаман куш учуп кыйгырды.
Кыйгырыжып, Аркытка
Кызыл Черү чурады.
Өштүлерди сүрүжип,
Өзөктөр сайын курчады.

... Корумдардын јанында
Командир уул отурат.
Буурыл чачту адазы
Будына коштой карарат...

1960 жыл.

БОИЫНЫҢ ЈАРГЫЗЫ

Тышкары соок шуурган шуурза да, көзнөктөрдү чарак карла, кумакту тобракла шыбай согуп та турза, колхозтын клубында улустың тыныжынан, јаан темир печкеде күүлеп күйген одыннан, блааш-тартышту эрмек-куучыннан улам айдары јок изү болды. Улустың чырайлары оттың козындый кызарып, бастыра бойлары изигилеп, эмди ле от алыжа бергедий болдылар. Калапту салкын клубка кирген кижинин колынан эжикти кодоро согуп, оны арай ла болзо, эжиктин сабузыла кожо кайра таштабай турды. Је јиит уулдың колы чыйрак, буттары капшуун, ол эжикти кенетийин ача тартып, клубка кире коңордо, оның јүзине удур јаылу толку јаба соқты. Јуун көндүгип калган эмтир. Ары-бери көрзө, турар јер јок болордо, ол камчызының билдиргезин карызынан да албай, турган ла јерине отура тўжўп, эжиктин жаагына јөлөнип, карпайа тоңуп калган сабарларын кыјырада уужап, јуугында турган јаан кара темир печкеге јылына берди. Оның соокко тоңгон сабарлары изип, тирјейип, јўзи тыңыскып турды.

Улус ончозы јиилеп-јиркиреп турарда, кериш-чабышты токтодор до арга јок тужунда, јуунның председатели, азу сагалы сарбайып, чачы эмештен буурайып јүрген карган колхозчы, чур-чуманакты токтодып болбой, алаатып калган турарда, кирип келген уул баштап тарыйын нени де ондоп болбой отурды. Оноң тал-табыш эмеш јингирей берерде, алырак көстү, ачынганына башпак тумчугының таналары тастайып калган, жоон кызыл мойынду, бажын тазайта јулуп алган Белчеховтың өткүн ле јакарган айасту үни ончо үндерди туй согуп, јап-јарт угулды:

— Сениг јылыйтатан база немен бар эди, таңма! Бүгүн

мында, эртен ондо. Кара кардыга болуп базып жүрген сен-дий немелерди мен көп көргөм! Көп көргөм! Мыны мен албаты-жонның да алдына, ар-жамылуның да алдына жажырбай айдарым!

— Чама! Сен өйинен өтпө! Айткылаарга ол сениг катыг эмес. Керектиг аайын айт! — деп жуунның председатели мандайының терин колының сыртыла арчып ийеле, жаан кара жудуругыла столго жырс этире жудуруктап, өткүн үниле кыйгырып ийди. — Эрмегинди өскөртпөс болзон, улусты уйалбай талаар болзон, мен сени куучындатпазым!

— А-а, сен колхозный демократияны бузарга ба?! Албаты-жонның ак санаазын жаба базарга ба?! — деп Чама оны жоон корчок сабарыла кезедип, ичкери энчейип, фуфайказының тарылгазын чечип, айтты. — Сен мени закон билбес аамай, соксоо неме деп бодоп туруг ба?! Тойорыг!

— Айтсын!

— Чаптык этпегер!

— Жулда ла, Чама! — деген үндер оного-мынаг көдүрилип чыкты.

Жуунның председатели өрө туруп, нени де айдарга турарда, оныла коштой отурган аймакисполкомның председатели, кыскачак сынду, кара чырайлу, суйук чачын тескери тарап алган, кара кителин шык этире топчылап алган кижини, оны чаганагынаг ала койып, өрө турарга бербеди. Оного кичинек курч көстөриле Чаманы кезе аяктап, коо үниле табылуу айтты:

— Куучындагар, куучындагар, нөкөр Белचेков.

— Мениг шүүлтөмле болзо, колхозчы кижини эки уй, бир ат, он кой тудар эдип колхозтын жаңы уставына бичип салар керек. Колхозтын да малын, бойыстын да малысты кичеерге бистин күчис жедер. Онын учун мен кажы ла колхозчынын билезине бир уй, беш кой артырар, артыкту малды айрылла, колхозтын малына кожор деген шүүлтөнн төзүнөг ала жаратпай турум.

— Чын.

— Чын айтты.

— Алтай кижини малы жок жадып болбос — деген үндер база ла жиилеп чыкты.

Эжиктин жанында тере тоны телпейип, чырайы кызарып, кара көстөри мөлтүрөп отурган жинт уул Кергилов Санаа коштой отурган, торт ло байбак кызыл тыттый, карган Амыр өбөгөнгө энчейип, каткырды:

— Аба, Чама уйазы туруп чыкты.

— Тойбос-толбос жутма тагмалар — деп айдала, карган жаан бажын булгай согуп, полго түкүрүп ийди.

— Танкы тартпагар, танкы тартпагар — деп, үй улус тум-чуктарын туй туткулап, јөдүлдегилеп, арбангылап та турза, је танкыныпг ыжы там ла койулып, толукта отурган улустын чырайлары јарт көрүнбей барды. Эңчикпес күлүктөр папиросторын јендерине јажыргылап алала, билдиртпестен танкы лагылап турган ошкош.

— База кем куучын айдарга туру? — председатель јоон карандашла графиннинг мойынына шанкылдада согуп, сурады.

— Маа сөс беретен бе, уул? — деп, Амыр өбөгөн телтес-малтас туруп чыкты, — Акыр, бу нени айдарга сананган эдим — алаатып, јиткезин тырманып турды.

Каткы јирт эделе, онон кенетийин токтой түжүп, эбире тым боло берди. Јагыс ла тышкары куйуннын сыктаганы ла толукта кемнинг де терең уйкуда коркырада козурыктаганы угулат.

— Бу кем? Бу көрмөстинг учазына не теппес? — деп, кем де каткырды.

— Эл-јоннын јууны болуп јат. Эмеш те болзо, эрмек-сө-зим айдарга турум — дем, учы-учында карган өрөкөн јалбак алаканыла чырыш јүзин сыймай тудуп, эрмекти колбулу айдарга кичеенет. — Чама мында эл-јоннын ак санаазын айдарга турум деп керейлеген. Олордын күүн-санаазына керечи болорго турум деп кертендеген. Мен бодозом, Чама албатынын керегин корыырга турган эмес, бойынын кардын кичееп јат...

— Чаманы кем билбейтен эди — дејип, клубта отурган улустын көп сабазы јиркиреже берди.

Табыш эмеш токунай берерде, Амыр өрөкөн нени де айдарга турала, колын јангып, отура берди. Чама онын кудазы болгон учун неме айтпады ба, айса сананып алган сөстөрүн ундып салды ба, је төмөн көрүп отура берди.

— Сөс беригер, сөс беригер — деп, Чама торт ло эки көзп кандалып калган карайлап чыкты. — Мен ийттердинг оозын туй чаап ийейин. Мен чилеп колхозко кемин иштеген. Мен чилеп көңкөрө јыгылганча кемин иштеген, айт.

Јуун кыштыг тагы јарыганча өтті. Аймакисполкомнын председатели колхозчылардын алдына үни тунганча эки каттап куучын айтты. Је оны улус тоомјылу тыгдаза да, оны кем де јөмөбөгөн Тайга-ташту јерге ады јок канайып јадар. Одын-сууны канайып једип алар дејип, бир кезек колхозчылар улу тынгылап, колдорын јайгылап, ачынгылап турдылар.

Арт учында эш неме болбосто, колхозтыг председатели јууннын алдына сурак тургусты:

— Кажы ла колхозчынын билезинде бир уй, беш кой, бир жоон чочко болзын, артык малды колхозко табыштырзын деген кижн колын көдүрзүн.

Клубта толо улустан жүк ле тоолу улус колын көдүрди.

— Кем бу сурак ла жөп эмес, колын көдүрзүн!

Клубтын ичи тымык боло берди. Кем де колын көдүрбейт.

— Бу не? — деп, аймакисполкомнын председатели үни тыркырап, кара чырайы кара куу болуп кубулып айтты. — Онөтийин кылынып тураар ба?!

— Акыр, уулым, сен тай ат чылап туйлаба, эрмекти табынча жолду айт — деп, Амыр өбөгөн өрө туруп, айтты. — Албаты-жонго озолодо жартап берер керек болгон. Бис сендий жаан бичикчи улус эмезис, кезигис ондобой, Чамадый немелердин сөзине кирип жадыс. Мыны ондоорго сеге күч пе?

— Айтканаар чын ошкош, өрөкөн — деп, арт-учында Чоднаков албаданып күлүмзиренди. Онон жанында турган тиржек чырайлу, бийик сынду кижиге кылчас эдип көрөлө, шыйкынып кимиренди: — Көрдиг бе, эдип алган ижинди? Агитатор! Качы! Эртен бюроого!..

Чоднаков тонын түрген-түкей кийип, бир де кижн жаар көрбөй, эжикти ачып, жүзүне сөккөн соок шуурганга удур жүткүп, чатмас-мутмас чыга конды.

— Жуун божогон. Сурак дезе, ачык артып жат! — деп жууннын председатели Эжер өбөгөн чырайы кара ла жер болуп калган айтты.

Ойинен өткүрө төгүнчи ле кокурчы Камчы нени де айдарда, клубтын төри жаар отурган улустын ортозында каткы жирт эдип калды.

* *

Жууннаг жанып келген улустын көп сабазынын сагыжы амыр эмес болды. Анчадала парторганизациянын качызы Селемов ло колхозтын председатели Жабынаров бир де часка уйуктап болбодылар. Эртен тал түш киреде Селемов ло Жабынаров партиянын райкомынын бюрозына түшсин деп аймактан телефон шыгырт этти. Канайдар? Бюроого чени айдар? Уйат, уйат. Селемов жылу туразынын көзөгинен карлу шуурганды аяктап, тышкары да чыгар күүни жок, неме де сананар күүни жок отурды.

Салкын кичинек те серип турганы жок. Ол карла, тобракла шуурып, чедендердыг агаштарында сыгыры, таскыл меестинг арсақ таштарын, аралдын жайкындалып жайылып аккан суунын тожын килейте жалайт. Озөк бажында борорып көрүнүп турган тенкек кара тайга бу капчал өзөкти төмөн үзүк жоктон шуурганла тынып тургандый болот...

Эбиреде төрөбөндөр, ончозы таайлар, жеендер, куда-кубуй-

лар — бирүзине ле килеп ийзен, түбектин болгоны ла ол, ончозы ла адааркажып келер. Мынан качып, өскө жерге барып иштесер керек болгон. Јаңыс ла өскө жердин улузы кижини јаман көрөр болор деп. Селемов кунукчылду сананат. Кечеги күнге јетире ол эл-јоннын санаазын јетире билерим^{*} деп сананып јүретен, је бүгүн көрөр болзо, ол туш улусты јакшы билерден болгой, бойынын үйининг де јажытту санаазын јетире билбес эмтир. Ненинг учун дезе, онын үйи тегерик ак чырайлу, јобош ло уккур бүдүмдү, кыскачак сынду, эмеш кылыр да болзо, је кап-кара јараш көстү келин ол јаар электеген ле шооткон айасту кылчайып көрөлө, кезем айтты:

— Чамага јендиртил салдың ба? Эх, адын база партийный качы.

Ого удур нени айдар? Айылдар сайын јүрүп, качы ла кижиге бу сурактын јаан учурин јартап берген болзо, база мындый болор беде? Ол дезе улусты јакшы билерим деп иженген. Керек дезе Чаманы да јакшы билерим деп сананган. А эмди райкомнын бюрозында куйрукты толгодоры артты.

Тышкары соок салкын, је эки кып туранын ичи јылу да, жарык та. Орус печкеде одын тызырап күйүп, көөштө эттинг тыртылдада кайнаганы угулат. Туранын ичинде кайнаган эттинг амтанду буузы јытанып турды. Селемовтын беш јашту уулы, кичинек Колькачак јелмер кара чачы үрпейип калган, столдо нени де јурап отурды.

— Тышкары чыгар дезе, салкын учура берер — деп, ол улу тынып айдат.

Эжик калырт эдип, кайра ачыларда, сооктын тыныжы јылу турага кажайып кирип јайылды, оны ээчий соокко тоңгон, көзи салкынга торт ло јашкайактый берген Јабынаров кирип келди.

— Бу мынын неме-атазы тежиле берди, јабага атты, јаман јуудык кижини јыга согуп ийстен эмтир — деп, ол арбанып, омок-јардак үниле јарјандап айтты. — Ээ, чаалда, сен, нөкөр, кунуга берген турбайын. Мен карын сүүнип јүрүм. Аттарыс бойыста артса, эзенде бу киреде карта-каазыла ойноп отуарыс.

— Чечин. Ары кедери калыраба. Сеге ас једижер болор деп туруң ба? — деп, Селемов мендебей айтты. — Иженбе.

Бийик сынду, тестек бүдүмдү, јелбер кабакту, казыр кербелү, је јалакай көстөрлү Селемов кара штанду, ак пыймалу, чала кирлене берген ак чамчазынын өмүри ачылып калган, орында такталанып алган отурды. Онын тыйрык соргуулду кангазынынг оды өчүп те калган болзо, ол эмискегин

оозынаг албай, өрө көрбөй, араай көндүрө куучындап отурат.

— Ыржагдап каткырба, отур. Мындый иш учун райком биске алкыш айдар болор деп сананып турун ба? Жок туру, экем. Тен-тай ла једижер болбой...

— Алдырбас, Иван Түнтеевич, бу керекти түзедип аларыс. Райкомдо күйрукты толгооры јарт. Је толготпой жүрген туш бар беде? — деп, соокко јапшынып калган карды кактап, тонын чечип, кыскачак сынду, сүре ле күлүмзиренип жүрер көстөрлү Јабынаров Озочы Кыпчакович кокурлап айтты. Оног Селемовтыг одожына отурып алала, мөңүн портсигарынан папирозын чыгарып, таңкызын тартып, чанкыр ышты јайылтып ийди.

Иван Түнтеевич таңкынын ыжы өткүрө шулмус көстөри күлүмзиренип отурган Јабынаровты ајыктап, тыйрык канзазынын когын столго кагып, араай сурады:

— Сен Белचेков керегинде нени сананып турун?

— Чыйрак-чындый, иштегкей колхозчы — деп, Озочы Кыпчакович айтты.

— Жок, мен ол керегинде сурабай јадым — деп, Иван Түнтеевич колын јагыды. — Онын санаазында не бар?

— Кем билер оны.

— Кем билер, бис билер учурлу — деп, Иван Түнтеевич ачынды. — Је эмдиге јетире нени де билбейтен турубыс. Партиянын Төс Комитединин партийный пропаганда керегинде јөбин кычырып көрөлө, сананзам, бистинг иште јаан једикпестер бар. Ондый једикпестердин чып ла чын барын кечеги јуун көзиске сайып туруп, көргүзип берди.

Олор экү бир кезек өйгө унчугушпай, тым отурдылар. Селемовтыг уулы, кичинек Колькачак, печкенин јанында агаштаг нени де јонуп, чимириги агып калган мыжылдап, нени де кимиренип, соотодынып отурды. Тышкары салкын бирде тымып, бирде ойто ло тыгып, темир печкенин трубазында онтоп, сыгырып турат... «Мал кандый туру че? — деп, Јабынаров жүреги шимиреп сананды. — Олөң бары јакшы. Оног башка малды эмди кайдаар айдаар эдис?»

— Чаманын тышты советский де болзо, өзөгү — кулак болуптыр — деп, мындый шүүлтеге јагы ла келген чилеп, Иван Түнтеевич айтты. — Эртен коммунизмге барарга јадыс, бистинг ортобыста дезе — кулак! Тьфу!

— Сен мыны јагы көрдин бе? — Озочы Кыпчакович каткырды. — Чаманын санаазында сок јагыс амаду бар. Асты берер, көпти алар. Чаманы мен түкү качаннан бери билетем. Ол кичинек те тужунда ондый болгон. Асты берер, көпти алар... Чама качан бир тушта трудкүни, эмезе јалы ас иште иштегени санаанга кирет пе?

— Ондый иш бергенде, керейлеп чыгатын эмей.

— Эмеш ле тузалу, акчалу иш болзо, ол торт ло көгкөрө жадып ийетен, же бастыра күчин качан да беринбейтен — деп, Жабынаров куучындайт. — Эмди ол неге жетпей турган? Жуу тужунда, жууныг кийининде де сүрекей кату ойлор болгон. Ол до тушта Чама ончо улустаг артык жаткан дежет.

— Онызы чын. Ол карагуй жүрүмдү кижини — деп, Иван Түнтеевич улу тынып айтты. — Мен ого иштегенкей, чыйрак кижини деп, килеп жүрөтөм. Онын адаанын да алып туратам...

— Кандый ла болуп жат, Иван Түнтеевич, — деп, Жабынаров айтты — Онын ичине кем кирип жүргөн. Ол керегинде бир коркушту коп жүрөтөн, санаанга кирет пе?

— Ого чын деп бүдөргө де коркушту. Же мен бодозом, ол төгүн. Чама тог ло ондый эмеш пе?

— Улусты тыш жанынан калай көрүп, калай билип жадыбыс... Же бу керекти шигдеп көрөр керек...

— Бойыс таг алдынан шигдеп көрөли.

— Жарайт. Же керек жагыс ла Чамада эмес...

— Бистин көстөрүсти тоолор, ишти бүдүргени керегинде тоолор туй бөктөп салган. Шак мынан улам бир кезек учуралдарда сокор немедий кармадап жүргенис ол. Улусты аярбай жадыс. Бу тоолу күндөрдүн туркунына мен эткен ижимди, жүргөн жүрүмүмди төзинен ала бажына чыгара сананып көрдүм. Бир тушта кижинин санаазын, кылык-жанын жетире билип аларга кичеенбегенимди санаанам, жүрегим кородойт. Шак мынан улам кезикте жакшы кижини өөркөткөм, жаман немеге болушкам. Эмди райкомнын алдына барып, качынын ижинен жайлаткар деп айдадым... Менег не неме болотону төгүн неме болбой?..

— Бойыңды кату бурулап жадын. Же онызы да жолду — Жабынаров чырайы сооп айтты. — Кижини бойың бурулап, бойының бурузын алынып билбес болзо, ол өскө кижинин бурулап айтканын угар ба? Укпас. Же ойинен өткүрө бойың кыйнаарга, ончо буруны бойына алынарга база жадыра. — Онон ол көзүңкө жаар аяктап көрди. — Бу жуукта мен де көптө ондоор болдым... Айдарда оору улус аймактын больницазына барарга жат, эмезе машина сураганда, бербей, кармадап туратам. Кандый уятту! Ол улус эмди мен керегинде нени сананып жат не... Же, Иван Түнтеевич, бис жакшы керекти чик жок көп эткенис, жадыразы жок не болотон эди база. Ондый да болзо, мындый сөстөрлө бойың токунадарга жарабас.

— Бу чып-чын, Озочы Кыпчакович, — деп, Селемов айтты. — Бис жакшы керектерди көп эткенис.

Олор школдо үрөнгөндөрдүн, комсомолго киргендерин, онон

жууга жүргендерин, жуунун кийининде ойто жанып келеле, төрөл колхозына бастыра билерин ле ийде-күчтерин берип иштегендерин эске алынып, узак куучындажып отурдылар. Тышкары шуурган эмеш жагырай берди.

* * *

Жабынаров кийинип, жылу турадан чыга конордо, оны соок салкын орой тартып, жүзүн жалап, эдегин жайа сокты. Оромдо бир де кижин жок эмтир. Бүрүңкий энгир кирип келген... «Электрик кандый да запчасть керек деп эрмектенет... Оны кайдан алар? База ла Бийск жаар кижин ийбегенче болбос эмтир» — деп, Жабынаров бойында сананып, бүткүл ремонт эдерге канча салковой акча керек деп санаазында чотоп, салкынга удура энчейип, бажын бөкөйтүп, жениле жүзүн бөкөтөп, деревнени өрө базып браатты. Колхозтын клубынын одожына жедип келерде, клубтын ончо көзгөктөри лампанын өчөмүк одыла жарып турды. Жабынаров жанына базып келеле, кирер бе, жок по деп сананып, тура түшти. «Бүгүн комсомолдун жууны болор керек. Нени айдыжат, кирип тындап укса кайдар?» Ол клубтын жаан да, уур да эжигин ача тартты.

Клубка кирип келзе, телкем залда тоолу ла улус отурды. Репетиция өдүп турган эмтир. Турлулардан ла фермалардан комсомолцтер келип болбогондор, ононг улам жуун жуулбай, токтоп калган дештилер.

Кергилов Санаа, колхозтын жнит койчызы, комсомолец. сценада кандый да кожонг кожондоп турды. Жети жыл үредүлү шкодо кожонгнын үредүчизи болуп турган Торбоков Николай Жалбакович онын оозы жаар кезе көрүп алган. кезикте чырайы жарып, кезикте ачынганына кабагын жемире көрөлө, чураназын ойнобой токтодып, арбанып турды:

— Музыканы, музыканы тында! Анаар ла үнденбезен. Баштайлы: бир, эки, үч... — Ол Санаага бу кожонды төрт-беш катап кожондотты. Бийик сынду, күрөң чырайлу, койу кара кабактары тудуштала өзүп калган, ак чамчалу, кара штанду, же өйинег өткүрө жаан, байбак пыймалу Санаа кара көстөри суркурап, коо, жараш үниле кожонды коолодо кожондоп турды. Ононг кожонг божой берерде, ол сценадан түже секирип, мандайында быжырайып келген терди арчып, айтты:

— Уф! Николай Жалбакович, арай ла өлбөдим.

— Бу сен бүгүн кайттын? — деп, Николай Жалбакович каралга кара көзиле оны кайкаганду аяктап, чураназынын топчыларын топчылап сурады. — Сен торт ло музыканы укпай, жалаң дөөн жүре берип турун!

— Кулагыма не де угулбайт, жагыс ла салкыннын күүлө-

гени ле койлордыг маарашканы угулат. Бу жотконго үним торт ло тунуп калган ошкош — деп, Санаа каткырды.

— Санаа, койлорыг кандый туру? — деп, Жабынаров онын жанына базып келеле, эзендежип сурады. — Мен бодсом, сен анда, кырга чыгып алала, жагыс ла кожондоп турган болорыг...

— Кере-тужине кижиг койдыг жанында жагыскан жүрүп, нени эдер? Кожон — ол мениг нөкөрүм. Койды кижиг кожонгы жок кабырып болор бо?

— Сениг койлорыг да кожонго үренип калган болбой? — дежип, залда отурган жийттер каткырышты. — Кожон тындап турала, койлорыг отоорун ундып, бош көдүртип калбазын!

— Ол тушта койлорго кажаган тудардыг ордына клуб тудуп берер керек — деп, кем де кокырлады. — Санаа олорды кожонго до тойдырып салбай.

— Койлорго клуб тудардан болгой, колхозчыларга да жакшы клуб тудуп алза болотон ло — деп, комсомольский организациянын качызы, художественный самодеятельностьтын башкараачызы, тракторист уул Карчага Сарыкөсов кабагын түйүп, колхозтын председателинин эки көзинин ортозына чип-чике көрүп, кажы ла сости агылап, кезем айтты.

— А бу клуб жаман ба? — деп, Жабынаров ары-бери айкаптап, кайкады. — Мен бодозом, бу аймак ичинде эг жакшы клубтардыг бирүзи!

Бир эмеш ойгө тымык боло берди. Жагыс ла шуурган ойто ло казырланып, клубтыг көзнөктөрине типилдеде сокконы угулат.

— Бу клуб бистинг колхозко кичинек. Кино болгондо, улус бадышпай жат. Улус ойноп, амырап отурар агылу кыптар жок, жийттер бийелеер фойе база жок. Бойыгар да көрзөгөр — деп, ол ло ок уул соок көстөрүн председателинин жүзинен туура албай, кезем айтты.

«Бу кем мындый, букандый уялбас тагма — деп, Жабынаров онын кадалгак көстөрүнүн кандый да бийиркек бүдүмине ле онын кату эрмегине ачынып сананды. — Сендий ле чимириктү немелердинг айтканын угатан турум». Оног эмеш ачынып, чырайы кызарып айтты:

— Клубты тударын-тутпазын бойым билерим, комсомолдор... Слердин сагыжаарда жагыс ла бийе, кожон, ойын. Мен бодозом, слерге бу да клуб сүрекей жакшы. — Мыны ончозын айдып ийерде, онын ачыныжы жабызап, айткан сөстөрүнөн бойына кандый да эби жок, уятту боло берди. «Бу мен канайып турум?» — деп, ол ичинде сананды. Же айдарын бир ле айдып койгон. Эмди тескери базар арга жок.

— Мен «Кызыл Тандак» колхозтың ончо јашбскўримнинг адынағ айдып турум — деп, Карчага Сарыкбсов кадалгак кбстбрин чинбей де айтты. — Бу јаныс ла мениң некелтем эмес. Баштапкы керек ол. Экинчизи: слер комсомолдорды јаман айтпагар, олар бийелеп те, кожондоп то, иштеп те билер. Эндый комсомолецтердиң бирўзи бу, Кергилбв Санаа. јаныгарда туру. Кожон ого кой кабырарга чаптык эдип туру ба? Сурагар...

Је керек коомойтып, кериш, тал-табыш чыгарга турганын сезип ийеле. Николай Јалбакович бткўн ўниле кыйгырып ийди.

— Репетиция бдўп јат. Экинчи номер. Раиса Белчекова, сценага! — оноғ чураназын ойной берди. — Залда отурган улус кичинек те табыш этпезин. Нбкбр Сарыкбсов, бойыгардын јеригерге отурыгар. Слер, Озочы Кыпчакович, репетицияны кбрбр кўўнигер бар болзо, артып калыгар.

Је Јабыныров нени де айтпай, чыга берди.

— Јаан кижиле эмеш тоомјылу эрмектежер керек — деп, Јабынаров чыга берерде, Николай Јалбакович Сарыкбсовты ўредип айтты.

— Јалканчып ўренбегем — деп, Карчага оозын тыртыйтып унчукты. — Мениң айткан шўўлтем јастыра болзо, каруузына турарым...

— Карчага чын айткан. Чын, чын — дејип, художественный самодельностью туружып турган уулдар ла кыстар, репетицияны кбрбргб келген јииттер јиркиреје бердилер. — Јакшынак јаны клуб тудар бй јеткен?

Бу кўн репетициянын экинчи бблўги кандый да кўўн кўч јок бтти. Рая Белчекова нениң де учун кенетийин чырайы кубулып, сўўнчилў кожонгды кандый да кунукчылду кожондоп турды. Николай Јалбакович оны канайып та кбкўдип турза, эш ле неме болбоды.

Репетициянын кийининде Рая ла Санаа клубтан улустың эн ле учында чыктылар.

— Сен бўгўн кайттын. Рая? — деп, Санаа некей тонынын јенгин кийип тура, сурады. — Не болгон?

— Не де болбогон — деп, Рая јылу ноокыдаг эткен јымжак арчуулын туй тартынып, јараш эриндерин чўмеркегендў ле ббркбгбндў чбйббйтип, каруузын берди.

— Ондый болзо, јакшы болзын, Рая. Меге тўниле јанарга керек. — Санаа ббрўгин туй тартынып, карызына камчызынын билдиргезин кийип унчукты.

— Мындый јоткондо бо? — деп, Рая чочып, кбзнбк јаар кбрди. Карануй кбзнбккб кумақту кар шылыр эдип, шыбай согуп турды. Санаа нени де айтпай, клубтан чыга конуп,

шуурганду карагуйда јоголып калды. Рая оны ээчий чыга јүгүрди, оног тура тўжўп, араай кыйгырды:

— Санаа! Санаа!

Је онын айгкан сөстөри оостон ло чыгып келерде, салкын, оморды ўзе согуп, капчал өзөкти төмөн ойлодо берди.

Рая бүгүн Санаага ончозын айдарга санаган... Је ол нени де сеспей, јўре берди. Санаа оныла кичўден ала кожо өскөн ине! Ол билер, болужар учурлу. Школдо ўренип турар тушта омор экў кандый эптў јўрген эди. Је эмди Санаа школды божодоло, колхозто иштеп јат. Раяга дезе, база бир јыл ўренер керек. Уренип божойло, нени де этпей, кожоғдоп, базып та јўрерге кем јок, ненин учун дезе адазы аргалу, јеткилдў јадып јат. Ого ўзеери ол кызына, Раяга, сўрекей кару. Не ле керек дезе, јердиг алдынағ да болзо. таап берер. Је ненин де учун оны көп улус көрбөй јат. «Тойбос, ач тағма» дежет. Карчага дезе оныла керижип, оны «сен кулак» деп айтканын көп улус уккан. Эмди онын адазы керегинде Санаа нени сананып туру не? — Мындый сўўнчилў эмес санаалар Раяга кышкы каникулдын баштапкы кўндеринен ала амыр бербей турды. Ого ўзеери кечеги өткөн текши јуунда онын адазы ончо колхозчыларды көкўдип, бойынын јанына тартып алган ла колхозчылардығ малын астадар деген суракты јаратпай, коркушту тартышкан дежет. «Парторганизациянын качызы Селемов Чаманын јуук төрөўни, онын учун ого удур эрмек айдып болбогон ине» — дежип, клубта јуулган јииттер бу јуукта ла куучындажып, каткырыжып турган...

Салкын Раяны өзөкти төмөн, айылы јаар кийининен ийде салып, айдап та турза, ол мендебей, араай базып отурды. Адазына ачынып, бойына килеп, јиит кыстын јўреги тыгыс-кып, өзөгинең кем де тырмап турган чылап, ачып, көзинниг јажы айланыжып келди.

Рая көзи јашкайактып калган кирип, келерде, адазы ол јаар сўўнчилў көрўп, каткырып айтты:

— Бу не болгон, балам? Көзинг не јашкайактыган? Айса пьесада ыйлайтан роль келишти бе?

— Салкын... — деп, Рая чечинип, өрө дө көрбөй, кимиренип айтты.

— Салкын, салкын... сени салкын учура берер болор деп коркып отургам — деп, адазы куучындап, ондөп отурган малтазынын сабын туура салып, терлеп калган јаан, кызыл маңдайын кол пладыла арчып каткырды. — Эмди ле кийинип, клуб јаар барар деп сананып отургам, сен карын једип келдинг... Ажанатаг ба?

Карган јааназы печкениң оозында тағкылап отурды. Оўй энези адазынағ чик јок јиит, күренг чырайлу, кара көстў. чў-

меркек кеберлү келин, байбак ак колдорыла кулурды булгап, квашня белетеп, иштенип турды.

Рая нени де айтпай, экинчи кып жаар кирип, лампына да күйдүрбей, карангуйда чечинип, кастыг жуунынан эткен жымжак жуурканнын алдына кире конды. «Капшай каникул божойтон болзо» деп, ол жылуға мылырап, үргүлөп сананды.

«Бу Раяла не болгон болотон? Байла кемле, кемле өөркөшкөн болбой кайсын...» — деп, Чама кызынын неге де санааркап турганын тургуза ла сезип, ичинде сананды. Ол столго отуруп, уйуктаардын алдында тойо чайлап алды. Онон кийинип, тышкары чыгып барала, чеденди ажып, обоонын ыжык жанынан жараш жытту көк-чагкыр өлөңди жулуп, кучактанып, жылу таскакта турган жоон, тенкек уйларына ла оны окуранып уткуган күрең адына салып берди.

— Жигер, көөркийлерим, жигер. Быжыл өлөң слерге артыгынча једер.

* *
*

Бюродо ончозынан ла артык Чоднаков атыланып турды. — Нөкөр Селемовко бис иженгенис, бүткенис. Је ол бистин иженгенисти бүдүрбеген. Партийный јакылтаны јайрадып салды. Керек дезе колхозчылардын алдына эрмек те айдып болбогон. Чаманын агитациязы партийный организациянын агитациязынан чик јок артык болгон ошкош. Керек ондый болгонын «Кызыл Тагдак» колхозто өткөн текши јуун недег де артык керелеп туру... Нөкөр Селемов, партийный организацияны мынан ары башкарага слердин күчигер једер бе? Ижигерде бар јаан једикпести кыска өйдин туркунына түзедип болорыгар ба? Јартын айдыгар...

Селемов чырайы куп-куу болуп калган отурды. Кандый да кату кезем болзо, је Чоднаковтын айтканы чын болгон. Качан ого райкомнын качызы сөс берерде, ол тоолу секундка эрмек айдып болбой, унчукпай турды. Онон кандый да уур јүкти ийининен туура таштап ийген чилеп, терен тынып, үшкүрип, айтты:

— Иште бар једикпестерди ончозын мойнына алынып турум. Чын. Партийный агитация јурт албатынын ортозында коомой өткөн. Көп сабазында ишти бис, «Кызыл Тагдак» колхозтын коммунисттери, калай өткүргенис. Партиянын ла башкарунын јөбин кажы ла колхозчыга јетирбегенис, онын јаан учурын теренжиде јартабадыс. Шак мынан улам колхозчылар өткөн текши јуунда тургузылган јаан сурактыг учурын јетире ондободы. Је бу керекти бис түзедип аларыс, — Селемов терлеп, бурлап отурган Јабынаров јаар көрди. Онызы бажын јаратканду кекип, шулмус көстөриле күлүмзи-

ренип ийди. Селемов оңон ары айтты: — Качан керек оңдоло берзе, мени ижимнен жайлаткар, иштеп болбозым деп жартын айдып турум.

Јеерен чачту. уйдын көзи ошкош тосток көстү, бешпек ак чырайлу, кара пиджакту, кызыл галстукту, ак чамчалу, бойын эмеш кату ла сөзинеиг туура баспас киж и эдип көргүзөргө кичеенип жүретен Безмеров Николай Михайлович — райкомнын баштапкы качызы—ус сабарыла столдын үстүнде жаткан жалбак шилге ток эттире согуп ийеле, бюроныг члендериниг жүстери јаар суракту ајыктап көрди, је јажыл сукноло јаап салган столды эбиреде отурган улустанг кем де эрмек айтпады. Кабинетте тып-тымык боло берди.

— Бюроныг члендеринде нөкөр Селемовко сурак јок по?! — деп, Безмеров ичкери энчейип, эки колыла столго тайанып, өрө турарга јазанып, айтты.

— Јок.

— Јарт.

— Ижинде кандый једикпес болгонын нөкөр Селемов билеп алды ошкош — деген үндер угулды.

— Анайдарда, нөкөр Селемов, — деп, Николай Михайлович јаан, јеерен бажыла Селемов јаар кекиди. — Слер, нөкөр Јабынаров, база. — ол көзиниг кырыла тууразында отурган Озочыл Кыпчакович јаар кылчайып көрди. — Сырагай ла кыска өйдин туркунына калык-јоннын ортозында партийный пропаганданы тыгыдыгар. «Кызыл Тандак» колхозто өткөн текши јуун слерге јаан ченелте болды. Ол, байла, слердин санаагарданг чыкпас... Мен бодозом, нөкөр Селемовты ижинде артырып койор, ого кату јакылта берер. Колдо турган артыкту малды колхозко табыштырзын деп јартамалду ишти колхозчылар ортозында өткүрзин деп некеер. Мындый ок јакылтаны ла некелтени нөкөр Јабынаровко база эдер... Бюроныг члендери бу сурак аайынча нени сананып јадылар?

— Бу ологго баштапкы ла калганчы јакылта болзын — дежип, бюроныг члендери баштарын кекигилеп, Јабынаров ло Селемов јаар көргилеп, кезиктери күлүмзиренгилеп отурдылар.

Јагыс ла Чоднаков нени де айтпай, тўнгзүйип калган отурды. «Сен уул, эмдик ат чылап туйлаба» — деп, јуунда карган өбөгөниниг айтканы эмдиге јетире оның сагыжынанг чыкпай, оның меезин торт ло өрүмдеп турды.

Селемов райкомнын бюрозынаг јанып ла келген бойынча коммунисттердин јуунын өткүрип, кажы ла коммунист колхозчылардын ортозында иш өткүретенин јартап берди. Оңон

бойы кажы ла айылга кирип, кажы ла колхозчыла таң алдынан куучындажып, партияныг ла башкаруныг исторический жөптөрүн жартап турды. Ол керек десе Белчеков Чаманын да айылына кирип, оныла экү көп сурактар аайынча блааш тартышту куучын өткүрдилер.

— Жок, мен слерле жөп эмес. Бис алтай улус, минип жүрөп ады жок, саап ичер уйы жок канайып жадарыс? — деп, Чама жаан, алырак көстөрүн там алчайта көрүп, колын жайып, кайкап айтты. — Мен бойым үчүн айдынып турган эмезим, менде түней ле ат жок. Мен карган-тижендер керегинде айдып жадым. Темдек эдип, менин энемди алалы. Ондый неме ады жок кайдаар барар?

«Күрөң ат эмди сенин адын эмес, энегниң ады болуп калган турбай» — деп, Селемов ичинде сананды. Же ол бу санаазын чыгара айтпай, күлүмзиренип, Чама жаар көрди.

— Слер бойоор до бодозоор, Чама, карган улуска ат не керек? Олорго кандый туза? Ат олорго иштеп турган эмес, олор атка иштеп жат ине. Жайыла «өлөн эдип турум» деп жортор. Уйе-сөөгн оодылганча өлөн чабар. Кыжыла десе, «өлөн тартып турум» деп шыралаар. Корон соокто оны сугарар, азыраар... Же, олор аттан кандый кирелте алып жадылар?

Чама ого удурани де айдып болбоды. «Сөс бажына тудуп алды ине, шилемир» — деп, ол ичинде туйка сананды.

Селемов чыгып жадала, эжиктин жанына тура түжүп, Чама жаар бурулып айтты:

— Сен, нөкөр Белчеков, бу сурак аайынча нени де айдар, нени де сананар болзон, онызы бойында туру. Ончозы сенин уйадында арткай. Же өскө улусты тектертип, жүзүн-базын куучын айдар болзон, ол тушта эрмек башка болор... Керек болзо, сенин жууда да жүргенигди эске алынып ийерис.

— Бу не? Кезедү бе?

— Канайда ондойтон эдиг, анайда ла ондо. Же Талдуда Чийменингу уулы Кару жанып келген...

Чаманын эди-каны кенетийин сооп, чырайы кугара берди.

Селемов Иван Тунтеевич ол жаар кылчас та эдип көрбөй, эжикти калт эттире жабала, жүре берди.

Салкын токтогон. Сүрекей аяс ла тымык күн турды. Жастын келери узак та болзо, кар терлеп, кайылып, туралардыг жабынтыларынан жерде жаткан шүлү карга тамчылар мычылдада тамчылап турды. Аралдын ол жанында кара агашка узун кырлак туу түлтүйип калган унчукпай турат. Деревненин эжик алдында кайа-ташту таскыл меестердинг карын салкын учурып, кобы жиктерге тыгып салган, оныг учун меестер торт ло каранты, жас чек ле жууктап келгендий көрүнөт.

Туралардын трубаларының, олардың жанында турган каа-жаа чадыр айылдардың түнүктөринең чанкыр ыш чоргып, көк теңериге көдүрилип, ондо жайылып, кайылып калат.

Алмардын жанында Карчага Сарыкөсов тракторын эргизип, оны күркүредип болбой, арбанып турды:

— Жаңгыс тракторды эргизип аларга жарым түш керек. Жылу гараж бар болгон болзо, база мындай болор беди? Эмди өлөңгө эки катап барып келер эдим.

— Онызы чын, Карчага, бу жыл гаражты айдары жок тудып аларыс — деп, Селемов оның жанына базып келеле, айтты. — Чупча тонуп калган ба?

— Эмди де эки частың туркунына эргизерге керек, двордо уйлар десе өлөңгүн үзе жип салган, куру туруп жат. Артыктап тартып алган өлөң бу жоткондордо божоп калган...

— Керек коомой болуптыр — деп, Селемов айдар неме-зин таппай, бажын жайкап, үшкүрүп турды.

— Мен эки жылдың туркунына колхозтын правлениезин гараж тудар керек деп эреп, жайнап келдим, же эш ле неме болбоды — деп, Карчага бийиркегендү соок көстөрүн Селемовтын чырайынан туура албай, кату сыркынду эрмектенди. — Ады база миллионер колхоз! Бисти жаңыс ла Крокодилде жураар керек. — Ол сүрткүштү, кап-кара колдорун марлянын болчоктоп салган үзүктөриле арчып, көзине түжүп келген кулакту бөрүгүн колынын карызыла өрө ийде салды.

— Же бу жылча шыралагай, оңоң башка база канайдар? Малды-ашты жылдаң жакшы чыгарып алатан болзобус, гараж-сараж тудары кайда барзын. Ондай да болзо, эмдештен агашты, өскө дө немени белетеп алар деп, бис Озочы Кыпчаковичле бу ла жуукта куучындашканыс, — деп, Селемов эмдик кылыкту аттың жалын сыймап, жобожыдып турган чылап, Карчаганың ийинине бойының уур колын салып, коо жараш үниле, араай куучындап турды. — Сен бисти мыны ончозын көрбөй туру деп туруң ба? Бир уула ончо жыргык-тежикти туй тудуп болбозың ине. Бу ла көрзөң койлорго кошар керек, уйларга двор керек, машиналарга гараж керек, колхозчыларга клуб, больница керек, ончозын бир уула канайып тудар?

— Онызы чын, Иван Тунтеевич, — деп, Карчаганың соок чырайы эмеш эрип, тееркегендү ле кату сыркынду күрең көстөри жылып, үнин жымжадып, араай айтты.

— Сен, Карчага, эңирде бистинг айылга кирзен, куучын бар — деп, Селемов сур өңдү көзинин тиржек жыкпыгыла тыртас этире имдеп ийеле, ары болуп, деревненн төмөн телтей тип, жарындарын жайкап, табылу база берди.

— Чындап та мен ойинең өткүре өктөмжиреп турган бо-

лорым ба? Селемов то, Жабынаров то менен тенок эмес ине — деп, онын кийининеги ары көрүп, Карчага бойында сананды. — Же кандый да болзо, мен түйгөй ле айдарым, олорды сүреле торсуктап, тыйбаладып турза, жакшы. Онон башка једип алган једимдерине болорзынгылап, токунагылай да берердеги маат јок.— Карчага ичинде күлүмзиренип, каткырып ийеле, тракторынын кабиназына кирип, оны күркүредип ијди. Трактор күркүрөп-күзүрөп, бастыра бойы селегдеп, выхлопной трубазынаги чагкыр ышла атырып турды...

Јуунунг ойинде, качан Карчагага ла онын нөкөри Мендиге он үч — он төрт јаш кирер тушта, олор темир салданын кийининеги тентириле-тентириле үрбөп базаып отургандары, салданын тутказынаг бек тудунып, оны јерге бадай базарга күчтери јетпей туратандары, эмди, мындыј күчтү темир атка отурып алганда, Карчаганын санаазына сүре ле кирип турар болды. Ол тушта онын нөкөри, оног бир јаш кичинек Менди, кой кабырып јүрөтөн. Ол кийген кийими бош үлбүрөп, кызыл эди көрүнип јүргөн учун, улуска көрүнөринег уйалып, јажынып јүрөтөн. Койлорын тойдыра кабырала, олорды тебеледип салала, Карчагага кыра сүрөрге болужып туратан. Олор экү, бирүзи салданын бир тутказынаг, экинчизи экинчи тутказынаг тудуп алала, арий берген аттарды ачу сыгырышла, узун камчыла изидип, ичкери айдап, јергелей базаып отуратандар. Эңирде айылдарына јангылап келгенде, Мендиниң кичинек карындажы Санаа, чай ичишке ичи тостойып калган, торт ло төрт сөкк уулчак, јаан кижиниг көзи ошкош, санаалу көзиле јайналганду көрүп, талкан јийдим деп ыйлап, агаш айагын ары бери мергедеп туратан. Менди ого бригаданын одузын айланыжып тура, колдын-буттынг аразынаг алган бир ууш талканын, эмезе Карчаганын ла бойынынг јигенинги артканын, эмезе койлоп јүрөле, өлтүргөн өркөзининг эдинг экелип бергенде, уулчак сүүнгенине кыйгырын, арык колдорынынг алакандарыла чабынып, курсакка арай карылбай, кем де блаап аларга турган чылап, мендеп мендеп јип отуратан. Менди мыны көрүп, көзининг јажы төгүлип келерде, туура көрүп, унчукпай отуратан. Бойы кере-түжүнө оозына чыкту неме салбаган учун, аштаганына бажы айланып, кускузы келип, тизелери тыркырап јүрөтөн. Кичинек Санаа бир ууш талканын јыдына болуп, ичи сыстаганча чайданг ичип алала, оттынг јанында малдын шыйрактарынаг эткен туулакка койонын балазы чылап, болчойо јадып, уйуктап калатан. Энези иштег арыган-чылаган јанатан. Кезикте бойынынг шыралу јүрүминиң ачузын јаан уулына, Мендиге салып, оны согуп та туратан. Ол тушта Карчага нөкөринне кандый коркушту килейтен эди!

Чама ол кату жылдарда колхозтын председателинин заместители ле кладовщик болуп иштеп туратан. Ого колхозтын склады бойынын кладовойндый болгон. Мал-неме сойгондо, онын эди каранга ла кайылып калатан эмей. Чама үй улуска, бала-баркага кизиреп, ары-бери алчайтып, мантадып туратан эди. Сүре ле «мен фронтко жүрген, шыркалаткан кижин» деп мактанып, аймактан келген жамылуларга жалканчып, ологго кой сойып, кайдаг да кулур, мед алып берип туратанын көп улус билер.

Бир катап бригададан эт жылыярда, «Оны сен уурдаган» деп койлоп жүрген Мендини тудала, токтоп, оной атта айдап келе, алмарга сугуп салганы Карчаганын санаазынаг өлөрдиг-өлгөнчө чыкпас. Ол күн түндө Карчага өштөп, Чаманын туразынын көзүнөгин ойсо сокконы, өч алганына маказыраганы база ундылбайт.

Эртен тура Мендини алмардан чыгарып ийерде, Чама. Опой, Санушка уйазы мында жуулыжып алган каткырыжып турарда, Мендиниң энези ыйлап, кыйгырып, уулын сокконы, «Чын уурданган болзо, мен оны өлтүрүп саларым» деп айгканы эмди де Карчаганын кулагына жарт угулат. Ол тушта тайгадаг түшкөн Амыр өбөгөн алмардын жанына жортуп келе, мыны көрүп ийеле, уулды энезинең айрып алган.

— Уурчы күчүктү өлтүрүп салзын, сен оны не айрып турун? И-и-и! — деп, Опой шыркырууш үнле айдала, каткырып, бастыра бойы селендеп турган.

Ол күн эгирде Карчага ла Менди деревненин жанында мееске чыгып алала, орой түн киргенче отургандар.

— Ол ийгти, сени соккон учун жаргыга берер керек — деп, Карчага айткан.

— Оной не болор? Чама судьяны да садып алган — деп, Менди чырайы кугарып калган айтты. — Онын айылынан уурунын эди табылганы санаанга кирет пе? Былтыр жайгыда, көп болордо, милиция келип тинтиди ине. Же Чама канайып та актанып чыга берген. Колхозтын малынын эди деп айткан дежет. Ол тушта колхоз малды кайдаг сойот. Төгүн. Керектинг аайына чыгарга келген судья ла шылучы эки-үч күнге Чаманын нажызы керик Опойдын айылына аракыдайла, койдонг сойдырып жийле, жангылай берди ине. Ого үзеери Чама мени сокконын кем де көрбөгөн, энем мени сокконын ончо улус көргөн — деп, Менди ачу күлүмзиренген.

Жуу божоордонг бир жыл озо Карчага ла Менди экү жетинчи класста үренгендер. Менди сүрекей жакшы үренип туратан. Ол үлгерди эмезе куучынды эки-үч ле катап кычырып алала эске алынып, айдып беретен. Кандый да уур задачаларды чаазынга бичибей, сагыжында бодоп ийетен. Онын учун үре-

дүчилер оны сүрекей сүүйтендер. Кандый сагышту, керсү уул болгон эди!

Чамага соктырган кийининде ол бош ло арыктап, там ла үрелип, кара көстөри чек каткырбас, кунукчылду боло берген. Ол сүре ле жөдүлдеп туратан, же түкүрүгин качан да биске көргүспейтен. Бис оны соокко өткөн болор деп бодоп туратаныс. ненинг учун дезе онын айылы деревнеден беш километр ыраак болгон, ол күнүг ле янып туратан, кийими дезе ыртык, соок болгон.

Бистинг деревнеде ол тушта телефон до, радио до жок болгон. Тогузынчы майда, айас жылу күнде, жуу токтогоны керегинде солун табышты журт Советтинг элчизи, Узун Келин деп чоло атту үй кижн экелген эди. Ол тушта Мендининг көзинде кандый да ижемжи, сүүмжи көрүнип келген. Адазы жууга атанган күннен ала суру-чап жок жылыып калган. Же ондый да болзо, «Адам тирү, олжого алдырган болор—деп, Менди иженип жүретен. — Эмди жуу божордо, улус жанар, жайымга чыгар. Адам да янып келердег маат жок».

Менди калганчы экзаменге келбеди. Айылына барып жүрген балдар «Ол оору, төжөктөн туруп болбой жадыры» деп айдып келдилер. Ол күннен ала Менди төжөктөг өрө турбаган. Курсак жок, экзамендер күч, онын учун көдүртиген болор дежип, үредүчилер бойлорынын паекторынан бир эмеш кулур жууйла, калаш быжыраала, база бир кичинек саржу табала, Карчаганы тургуза ла мыны жетир дешкен эди.

Карчага кирип келерде, ол өрө өңдөйөргө албаданган, же өңдөйип болбой, тумчугыла эмес, оозыла солуктап тынып, каткыраарга албаданып айткан:

— Сен мени жаскы торбокты чылап, куйруктаарга келдин бе? Менин өрө туратаным төгүн неме болбой,—ол калашты ла саржуну көрүп, айтты: — Олор меге болушпас.

Энези кичинек Санааны алганча койлой берген ошкош, айылында Менди жагыскан эмтир.

— Эртен-сонзун бистинг деревнеге врач келетен дежет. Мен оны бери жүктенип те болзо, экеледим. Ол сени көрөр, эмдеп алар эп-арганы табар — деп, Карчага онын торт ло онкойо берген көстөри жаар көрүп, онын санаазын жарыдарга омок үниле айткан.

— Нөкөр, эмди мен жагыс ла терс канла түкүрип жадым, — деп, Менди жөдүлдеп, жерге түкүрип айткан. — Сананзам, өкпөм үзүлип, чирип калган ошкош... Чама соккөн кийининде былтыр жайдан бери, быжыл жайга жетире терстү канла какыргам, эмди торт ло тулку кандар чыгар болды...

Деревнеге аймактан врач келерде, Карчага оны фермага жетирген. Врач Мендининг көксин тыгдап көргөн, карызынан

тудуп, жүрегинин согулыжын тоологон. Онон кем де жаар көрбөй, айткан:

— Устү, жакшы курсак жигер. Окпөтөргө соок өткөн эмтир. Туберкулез. Бойыгарды чеберлегер.

Мендинин энези эки колы бош салактап калган, көзинин жажы айланыжып калган бойы врач жаар жайнаганду ла чөкөгөндү көрүп турган. Врач үй кижини онын көрүжиңе чыдажып болбой, чемоданынан жөдүлдин ле баштын оорузынын таблеткаларын алып берген.

— «Болот канайда кызыганын» экелдин бе? — деп, Менди кургак эриндерин жалап, врачтын сөстөрүн тындап укпай, Карчагадан сураган.

Ойто деревне жаар келип жадала, врач үй кижини Карчагага айткан:

— Ол уулчак сенин нөкөринг бе?

— Ээ.

— Коомой, ол эмди өрө турбас.

Мыны Карчага билип те жүргөн болзо, же бу сөстөрдү угала, бастыра бойы соой берди.

Үч конгон кийининде Карчагага Мендинин энези бош ло коркып, чочып калган жетти.

— Менди сени барып экел ле экел деп, жайнап турарда, келдим.

Олор деревнеден Солоого једип келерде, тал түш болгон. Ајас, жакшы күн турган. Менди Островскийдин «Болот канайда кызыган» деп романынын калганчы страницадын кычырып јаткан.

— Балам, сен не амырабайдын? — деп, энези кирип келеле, уулынын колында бичикти көрүп ијеле, айтты. — үч күнге түндү-түштү кычырып јат. Уйкум келбейт деп ајдат.

— Эне, слер чүрче чыксаар, менин Карчагага ајдатан сөзим бар, — деп, Менди бичикти жаап айткан. Энези чыга берерде, ол Карчагага кандый да килеген, эмезе комудаган көрүшле көргөн: — же, божогон. Көзүмди јумуп, уйуктаган болзом, ойто тыныш алынып болбой, божоп калар эдим. Бу бичик үч күнге өлүмле тартыжарга болушты... Эмди мен ого удурлашпазым. Темей неме...—Бу тужунда онын чырайы кандый да сан-башка боло берген. Ол көзин јумуп, учында айткан: — Бар. Мен амырайтам.

Карчага нени де ајдып болбой, айылдан чыгала, торт ло санаазы јок немедий, кечү жаар сербесдеп баскан. Бежен алтам өткөн бө, јок по, айылдаг Мендинин энезинин ачу-корон кыйгызы угулган:

— Балам! О, кудай, балам!..

Бүгүн Карчага өлөг тартып барала, Солоонын јалагыз

ајыктап, өткөн жүрүмин, нөкөриниң өлгөнүн катап-катап эске алынып, өч алар деген санаадаг улам тыныжы буулып турды...

* *
*

Райкомның бюросының кийининде «Кызыл Тагдак» колхозтың коммунисттери ле комсомолецтери баштамы партийный организациязының качызы Селемов Иван Түнтеевичке баштадып, колхозчылар ортозында жартамалду жаан иштер өткүргени, көп колхозчылар бу суракты јакшы ондоп алганы, колхозчылардыг экинчи текши јуунынаг јарт көрүнди. Көп колхозчылар куучын айттылар. Клубта јуулган улус баштапкы јуундагызынаг чик јок көп болды. Керек дезе, карган-тижендердег бери келдилер. Сок јагыс Чама Белчеков келбеди. Шак мынаг улам артыкту малды колхозко кошпос дежип керейлеген немелер, Чаманың колтукчылары, башчы јок артып калала, чек тымый бердилер. Өткөн јуун тушта Чаманың меке сөстөрине кирген улус бүгүн бойларының турумкай эмес болгондорынаг ујалгылап, Чамага ла оның колтукчыларына ачынгылап, оларды карам кайралы јок сөгүп турдылар.

Колхозчылар ортозында жаан тоомјылу карган колхозчы Эш өбөгөн кемниң де изү куучынынаг токтоныкпай јилеп, јиркиреп турган колхозчыларга колын јагып, олар тымый берерде, куучындап баштады:

— Мен бодозом, колхозчылардыг колында турган малды астадар керек, нениң учун дегежин, бир кезек улус јагыс ла бойларының хозяйствозын кичееп јадылар. Ондый улус колхозко иштееринең кыйып јадылар. Атту, эмезе кулунду бее-лү, эки-үч саар ујлу, јирме-одус койлу, бежен-алтан касту билелер колхозко не иштеер? Олар бойларының да хозяйствозының бажына чыкпай јадылар...

— Чын, чын!

— Төгүн.

— Бойында ат јок беді?

— Ха, ха, — деген үндер Эш өбөгөнниң куучынын туй базып ийди. Ол оноң ары нени айтканы чек угулбай барды. Јуунның председатели јоон үндү, байалгак сынду, кату чырайлу, орто јаштаг ажа берген колхозчы тура јүгүрүп, графинниң мойнына оның ок бөгиле шынкылдада согуп, кыйгырып турды:

— Нөкөрлөр! Арайыгар, арайыгар! Сен, Токтой, не багырып туруң? Эрмек айдарга турган болзон, сөс алала, айт.

Тал түште башталган јуун орой түнде божоды. Ол кол-

хозгын Уставына эткен жаңы түзөдүни жарадып алды. Бу жөн аайынча кажы ла колхозчынын билези бозулу жоон уй, беш кой, бир жоон чочко тудар, артык мал бар болзо, тургуза ла колхозко табыштырар учурлу болгон.

Колхозчылар клубтан экиден-үчтен чыккылап, тагкылагылап, кимиренип, эмезе жиркиреде куучындажып, экиден-жаңыстан таркагылап турдылар.

— Эх, эмди ат жок не болор? Андап нени минер? — деп, кем де арбанып, жерге түкүрип ийди.

Жууннын учы жаар ээчий-деечий куучын айткан, бош ло терлеген-бурлаган Жабынаров ло Селемов, олорло кожо Чоднаков колхозтын клубынан энг ле учында чыктылар.

— Мылча, торт ло мылча, — деп, Чоднаков каткырып, магдайынын терин арчып, бөрүгин кептей кийип айтты. — Жаңы клуб тудуп алала, мыны общественный мылча эдип алыгар, Озочы Кыпчакович.

— Жарайт. Эзенде келзеер, слерге чабынарга кайын жалмуур жазап аларыс — деп, Жабынаров кокурлады.

— Акыр, эмди кайда барып түнейген, сенин айылыга барайын ба, Иван Тунтеевич? — деп, Чоднаков эстеп айтты. — Уу, соогым жайылды.

— Слерди база кайдаар эдер! — деп, Селемов каткырды. — Киригер, киригер. Изү чай да, жымжак төжөк тө табылар.

— Бистин жерде кажы ла кижинин айылына барзагар, чык деп качан да айтпас — Жабынаров айтты. — Бистин улус күндүчен, жалакай улус. Керек дезе, Чама да чык деп айтпас.

— Ол карын жамылу кижиде деп жалканчыыр эмей — деп, Селемов айтты. — Акыр, ол бүгүн жуунга не келбеген болотон?..

Лоткон-салкыннын өкпөзи өчкөн. Тымык та, айас та тун турды. Мундар тоолу жылдыстар чагкыр тенгериде мызылдажып, жер жаар чокту көстөриле көргүлөп турдылар. Карчага тенгери өрө кайкаганду аяктап, ару кейди тынып, айылы жаар арайын базып баратты. Кичинек тужунда оны карган энези жылдыс тоологон кижинин ичи жарылар деп, ого жылдыс тоолотпой, коркыдып туратаны сагыжына кирерде, онын каткызы келди. Онын кийининде кем де тон карла түрген-түрген кыжырт-кыжырт эттире базып келеткени угулды. Удабай ого Санаа жаба жедижип келди.

— Жакшы ба, Карчага.

— Жакшы — кенетийин ачынганына, кородогонына Карчага чыдажып болбоды. — Же сен мени не истеп турун? — ол бура согуп, онын жолын туй тудуп, оны соок сыркынду көзиле кадай көрүп, тумчугынын уйттери жаанап сурады. — Сен төрөөнди, эш нөкөрди тапкан эмезинг бе?!

— Карчага, слер канайып тураар, нени айда... да-ар? — деп, Санаа алаатып, туктурулып, эмештен тескерилеп айтты.

— Чаманын кызынын кийининен жүгүрүп турганын ды билбес болор деп турун ба? Билерим, билерим, — деп, Карчага ичкери энчейип өчиркеп, кородоп ло маказырап айтты. — Якшыны тапкан ла турун! Бар, бар! Не турун? Бар! Чаманын жөөжөзүн оронуп, курсагын жип, жыргап-сайрап жаг. Онын жетирген улу «быйанын» ундып салдыг ба?! Аканды кем өлтүргөн, билерин бе, сен, чимириктү тагма? Чама... — Карчага кенетийин эки колыла жүзүн жаба тудуп, өксөп турган ба, айса онтоп турган ба, же бастыра бойы селегдеп, нени де айтпай, бир эмеш турды.

Санаа озо баштап нени де ондоп болбой, же Карчаганын айткан калганчы сөстөрүн угуп, жүреги шимирт эдип, чырайы кугарып, нени айдарын, нени сананарын аайлабай турды.

Озо баштап Карчага билинди. «Акыр, бу мен канайып турум? Тенек уулчакты кандый жеткерге ийде салып жадым?» Ол бар жок күчиле көксинде кайнап келген коронды, өч алар деп амадаган санааны жаба базып, Санаа жаар бурулып, үни тыркырап айтты:

— Жок, жок. Сенин акан оорып өлгөн. Же мен Чаманы көрөр күүним жок, онын учун жүүлгексиреп, та нени айттым болбогой...

Санаа ого жайнулу көрүп айтты:

— Учына жетире айтсаар. Айтсаар учына жетире! Мен Чамага тийбезим! Чертенип турум, тийбезим! Же мен неменин жартын билер учурлу. Менди менин карындажым.

— Билерим, билерим — деп, Карчага ойто ло катуланып, кезем, сыркынду айтты: — Ол меге карындаштан да артык болгон. Сен онын жүрүми керегинде нени билерин? Нени де билбезин! Же качан бир тушта мен сеге ончозын куучындап берерим, эмди жан, уйукта — Санааны ийделү, жаан колыла араай ийде салып ийди. — Чамага тийбе, мен төгүн айткам. — Онон ары болуп барарга турала аланзып, ойто бура согуп, Санааны жардынан кучактап алып, араай айтты: — Баралы, баралы, карындаш...

Айдыг жүк ле эки жаңызы. Чаңкыр тегериде чичкечек коркок мөңүн ай ла тоозы жок мызылдашкан-суркурашкан жылдыстар ак карга бүркеткен жалаңдарды ла кырларды кандый да јарт эмес өчөмик, уйкузырап калган немедий, жарыкла жарыдып турды. Деревнеде бир кезек туралардын көзноктөринде оттор мызылдажып күйе берди.

Амыр, тымык... Жаңыс ла эки уул тон карга кыјырада арайын базып брааттылар.

Селемов чыга берерде, Чама бир кезек ойгө кыймык жок, чырайы кугарып калган отурды. Онын бастыра бойын, санаазын ла жүрегин бирүзи бирүзинен коркушту санаалар, кара булуттардый каталыжып, кысталыжып бүркеп ийди. Онын ырызы, аргалу, жеткилдү жатканы, бу жакшынак туразы, куурмактап, жүзүн-жүүрленип азырап алган малы, ак-чек эмес те болзо, же качан да бузулбагадый тойу-ток, бек жүрүмү эки-үч ле сөстөйг жемирилип, Чаманын көстөри карануйлай берди. Азыйда Карудаг письмо келген деп угала, ол мындый тыг коркыбаган эмей.

Чама ла Чийменингу уулы Кару фронтто кожо жүргендер. Бир катап, озор олоптордо отурар тушта, от калапту адыштар болор тушта, Чама бойын бойы шыркалап ийгенин Кару көргөн, ого шырказын тагып аларга болушкан... Оног бери көп жылдар өткөн. Кару суру жок жылыып калган. Ол ло от калапту адышта ол өлтүрткен болор деп Чама сананып жүрөтөн. Же айылына жанып келеле, ол Карула кожо фронтто жүргени керегинде кемге де айтпаган... Эмди Кару торт ло жер алдына чыгып келген неме чилеп, жер алтайына жанып келди... Канайдар? Кайда барар? Чаманы эзен-амыр, аргалу, жеткилдү жаткан деп угала, ол айдыжы жок өчиркеп, жаңдарга угузар. Ол тушта Чаманы төрөлин саткан деп военный трибунал жаргылаар...

Шак мындый санаалардаг улам, Чаманын эди-каны соок терле бүркеле берди. Чама бу түрмедег жанып келген кижиниң сөзи төгүн, коп, ол жамандап туру деп актанза, актанып та ийер эди. Же онын килинчектү жүрүмү, онын эткен жүзүн-базын жаман кылыктары ончозы кайкалал чыгып келерден маат жок. Жаргы оны түңгей ле ок жаргылаар. Керек болзо, онын Менди деп уулды да сокконы, оны өлтүрүп салганы ак-жарыкка чыгып келер. Карчага бу күндерге жетире нөкөри учун өчин алып болбой, каныгып жүрү...

Уйде кижиге жок болгон. Чама туразынын төриндеги кыбына кирип алала, кере-түжүне жымжак орында жадып алала, потолок жаар көрүп, бойынын өткөн жүрүмүн ончозын эске алынып жатты. Оног ары, эниргери, нени де сананар күүн келбей барды. Керек десе, бойынын уядаынын алдына бойын актаар да күүни келбеди...

Же, качан эжикте кызынын өткүн ле коо, жараш үни угуларда, Чама чочыганына тура жүгүрүп, жарым түшке бош ло карый берген чырайын уужап, омок ло сүүнчилү, жардак, ийделү болуп көрүнерге албаданып, эжикке базып келди. «Бүгүн балам нени де билбес, жакшы — деп, Чама ичинде санан-

ды. — Эртен, эртен мен оның көзине удур көрбөзим. Эртенгизин эртенги кудай билзин». — Ол эжикти чакту колыла ийде салып, элбек жардын түзедө тудуп, эжикте кыпка кирип келди.

— Ада, мен эртен таңла атанарга тергенип турум — деп. Рая жажыркап ла ол жаар эрке көрүп айдарда, Чаманын жүреги жылый берди. «Балам нени де билбейтен болзо кайдат...»

— Онызын бойың билгейиң, балам, — Чама күлүмзиренерге албаданып, же күлүмзиренип болбой айтты.

— Ада, слер кайтаар?! Слердиг чырайаар куп ла куу, не болгон? — деп, Рая жаан кара көстөрүн тазырайта көрүп, чочып ла коркып сурады. — Слер оору болбойоор. Ондый болзо, мен эртен атанбазым.

Кызы барбай артып калала, бу коркушту табышты угуп ийер болор деп ширтилдеп, Чама мендеп айтты:

— Жок, жок. Атанар болзон, атан, балам, мениң бажымныг оорузы эртен турага жетире жазылып калбай...

* * *

Экинчи жуун божогон күн түндө Селемовтың айылында Жабынаров, Чоднаков, Селемов бойы бир чөөчөйдөң аракы ичип, таң жарып клеедерде бир ле болгон уйуктабас туру дежип, куучындажып отурдылар. Олор үчү сок жаньс лампаны курчай отургылап аларда, олордын көлөткөлөри туранын ичин чек туй бөктөп ийди. Селемовтың үйи экинчи кыпта кичинек уулчагыла кожо амыр уйуктап жатты, оның учун Иван Тунтеевич казан-айакты бойы башкарып турды.

Чачын тескери килейте тарап алган, кара чырайлу, мойынына жетире шык этире топчылап салган кара кительдү, эмеш талбак кулакту Чоднаковтың кара көстөри лампаның жарыгынын жаркынына кискенин көстөриндий суркурап турды. Ол бажын жайкап куучындап отурды:

— Коркушту керек эмтир, коомой керек. Карудый сереем-жилү кижиниң сөзине бүдүп, оны жаргылаар деп айдарга жарабас. Же олор экү чып ла чын фронтто кожо жүргени жарталза, Белчековко кем де килебес. Оны кату каруузына тургузар...

— Оның ондый керек эткенин кем билген? — деп, сүре ле көстөри күлүмзиренип, каткырып жүретен Озочы Кыпчакович эмди соок көрүп, тыйрык соруулду канзазынан чанкыр ышты чыгарып, айтты. — Жууныг баштапкы жылдарында фронттон шыркалу жанган кижини болуп, жаан күндүде жүрген дежет. Ого үзеери тудунар-кабынар, чыйрак кижини улус сүүп те, тооп то жүретен.

— «Чама деп кижиле фронтто кожо тургам, ол кижини бойын бойы шыркалайла, жана берди» — деп, Карудан пись-

мо келген дежип коп жүрөтөн. Же Карудаг база письмо келбеген, ол суру-чап жок жылыып калган. Коркушту коп ол ло бойынча ундылып калган — деп, Иван Тунтеевич, эки күнге уйкутабаганынаг сур көстөрининг тиржек жыкпыктары кызарып калган. куучындап отурды. — Эмди Кару жанып келди. Ол эмди айдыжы жок Чаманын кылынган кылыгы керегинде жетирер. Эмдиге жетире канайып угуспай туру?

— Кару кандый керек эткен? — деп, Жабынаров Чоднаковтыг кара чырайы жаар кезе көрүп, сурады. — Слер нениг учун оны серемжилү кижиге деп айдып тураар?

Чоднаков бир эмеш унчукпай отурала, айдайын ба, айса айтпайын ба деп аланзып турала, оныла коштой эки коммунист. райкомныг члендери отурган учун, кыскарта айтты:

— Озо баштап ол олжодо болгон, оны бистинг улус жайымдаган ошкош. Же жанып клееделе, эзирик болгон бо, айса кандый, улус ла согушкан, улус талаган, оног улам жаргылаткан...

— Эрүлдиг санаазында, эзириктиг тилинде — деп, Озочы Кыпчакович айтты. — Ондый да болзо, кем билер? Черүге барардаг озо коомой ло эмес уул болгон эди...

— Кижиге өскөрип жат — деп, Селемов неге де санааркап айтты.

Сенекте кемниг де тизиреде басканы угуларда, ончозы унчугушпай, эжик жаар көрдилер. Эжик калырт эдип, элик тере жакызы телтейген, ак кыруга тутуртып салган кижиге кирип келди. Ол меелейин уштып, жүзин уужай тудуп, жакшылашпай да айтты:

— Жаман жеткер болуп калды.

Тураныг ичинде тым боло берди.

— Чама Бөрүлү артта. Баткыйлардыг агаш айылында жадыры. Та жеткер болгон, та бойы адынган, же түкү качан божоп калтыр.

— Чын эмеш пе?! — деп, баштап тарый малга бөрү табарган болор деп сананып отурган Селемов тура жүгүрип, ичкери энчейип, уни тыркырап сурады.

Жабынаров ло Чоднаков бойы-бойлоры жаар көрүштилер.

— Кече мал бедиреп жүреле, туштадым — деп, Күндүчи айтты. — Ийт-куш жип салбазын деп, агаш айылдыг эжигин бөктөп салдым.

— «Эткен жаман кереги качан бирде бойыныг кара бажына једип жат» деп, алтай улус айдатан — деп, Селемов айтты.

— Бойыныг жаргызы — деп, Чоднаков унчукты.

...«Кызыл Тандак» колхозтыг элбек јаландарын, кырларын, агаш-ташту тайгаларын, кобы-јиктерин эртен тура күн јымжак ла јылу жарыгыла сыймап, эркеледет. Колхозтыг жүр-

ты ойгонып, туралардыг трубаларынан чагкыр ыштар чор-гып, оромго јойу улустар, чанакту аттар, трактордын күзүре-ген табыжы, автомашиналардын огурганы толо берди.

Санаа айылына једерге мендеп, адын ээртеп, ого јенил-чек мине согуп, трактордыг јанында турган Карчагага бажы-ла кекип ийеле, турлудагы айылына күн өксөөрдөн озо једип аларга мендеп, адын камчылап, кечү јаар мантатты. Оног удаан јок аралдыг кечүзинде онын коо, өткүн, јараш кожо-ны сыылап, кырларга јагыланып, өзөктиг ичине јайыла берди.

МАРКО

Элбек јаланнын учи јаар, јер ле тегерининг биригип турганында мӱнӱн јылдыстарлу кӱк чаңкыр тегериге јапшынып калган немедий, салкыннын кӱчиле иштейтен, бош корчойып калган эски теермен јаан канаттарыла бӱгӱнги кӱнге јетире талбып, айланып туру. Онынг кеберинен кандый да токтомјы јок турумкай, иштегкей ишмекчи кижининг кебери кӱрӱнет, онынг јӱрӱми де кижининг јӱрӱмине тӱнгей немедий билдирет. Онынг јӱреги таш та болзо, качан кижиге кулур теермендегенде, јылый берет! Аш јок — торо, уур јылдарда теерменнинг де јӱреги тоштый тонып калат. Ол мындый ӱйлӱрдӱ бу јурттын тородоң кырылып, ӱлӱп калган ончо улузына тургускан јаныс јаан кресттий кӱрӱнет.

Јуу-согуштаң бӱдӱн артып, айланып турган сок јаныс теермен јаар ајыктап, Марко кунукчылду тымык јалаңдарла базып браатты; теерменнинг јаан, ајпак канаттарынын ортозынан айдын јаркынына кажайып турган јелбер булуттар чыгып келгенде, оларды теермен кулур эдип тургандый кӱрӱнет. Эх, теерменнен бу ак булуттар ошкош кулур тӱгӱлип келген болзо, аштаган улусты курсактандырарга кичеенген Марконын бажы мынайып оорыбас эди. Јуу-чак тӱредип салган јерде бир таар аш учун ончо учреждениелердинг эжигин айланып, ярмаркага келген цыган чылап, сӱмеленип, мекеленип јӱргенин не деп айдар? Је јуу деп неме кижини неге де ӱредип салар ине. Ол чактын-чакка каргышту болгой, эдӱ! Оны бис јенип, ӱје-сӱӱгин оодып та салзабыс, ол сӱре ле бисти истеп, кан кӱргӱн кускун чылап, бистинг ӱстӱбисте айланып турат. Ак-чек иштеп јаткан кижини ӱлтӱрип, јоголтор кӱчи јок то болзо, ол бойынын ӱлтӱриштериле онын тӱш

те јерине кирип келет. Эмди кижн уйуктаза, јакшы тўш те кўрбўс.

Марко терег сананып, арыштын чалынга мызылдап турган мажактарын араай сыймап кўрди. Шак ла бу ўйдў кайдаг да ыраактан, талдардын ары јанынан, кыстыг эрикчелдў кожоны угулып келди. Бу кожоғ эмес, јок, бойынын ўлўсалымын бедреп таппаган ўй кижининг эрикчилдў јайнузындый болды:

Меге ачу, ачу, эне.
Вишнянын чечеги...
Оны салкын учурды,
Ак-јарыкта тоскурды.

Кыс кандый вишнянын чечеги керегинде кожоғдойт? Бу агаштағ бойынын ўйинде тўгўлип калатан ак чечектер керегинде бе, айса јуу-чак, шыра-тўбек ак-јарыктын ўстўне тоскурып, чачып салган кижн керегинде бе?

Кўп шыра кўргўн Марконын јўреги бу эрикчилдў кожоғноғ систай берди. Ол алақаны јаар ајыктап кўрди: ондо чалыннын тамчылары ла арыштын кичинек чечеги јапшынып калган эмтир. Эбреде турган арыштын мажагынын саанактарында чалындар кўстинг кирбигиндеги јаштардый мўлтўре јип турды.

Бу билдирер-билдирбес јалтырап јаткан арыштын ўстўле, кыстыг кожоны ўткўре, јўрўмде ўткўн јылдар ўткўре. ундылып брааткан кожоғ, онын ўйининг, Олўнанын кыс тужундагы кожоны, ол ыраак ўткўн ўйлўр керегинде кожоғ ого угулып келди. Ол тушта Марко Олўнаны сўстўўр дў деп сананбай турган. Ол Марконы јаражыла да эмес, чийик кара кабагыла да эмес, коо-јараш сыныла да эмес, кожогыла олјолоп алды. Ол тушта јажы јаанай берген уул онын кожоғын угуп ийеле. тағкынын ыжына тунуп калган јурт Советтег чыгып, чеденнин јанына базып келетен. Чеденнин ич јанынан шулмус уулчактардый, сары семтек чачту кўнкузуктар баштарын чеденнин тышты јаар чыгарып, кандый бир энчикпес колду јабатуткуш неме сары башты ўзе согуп ийеринег кичинек те коркыбай туратан. Марко кыстыг кожоғы чўйилип турган јерге араай, билдирбестен ўнўлўп тў келер болзо, Олўна онын базыдын тургуза ла танып, коркыган куш чылап, ўнин токтодып, чочыганына тымый беретен. Мыны кўрўп ийеле, Марко јажынбай, ого удур базып, оныла эзендејип, оны јайнап туратан:

— Кожоғдо, Олўна!

Кыс дезе ишке шилтекширеп, јарылып калган сабарларыла јенил баалу, чўм-чам јок пладынын учын чымчый тырмап сўре ле мынайда каруу беретен:

— Күүним жок..
— Нениң учун?
— Нениң учун? Улустың көзинче кожондоорго жарабас.
— Уйдыг жанында кожондоорго жараар ба?
— Уйдыг жанында жараар.
— Тенек эрмек айдадыг.
— Мен десе сагышту эрмек угадым.
— Же сен менең не кемзинип туруң?
— Слер жамылу да кижги болзогор, мен слерден кемзинбей жадым — деп айдала, Олёна үшкүрип, эмезе эриндерин содой-толо, канайып та кымынып ийгенде, кайкамчылу неме боло беретен! Кыстыг чырайы жарып, ондо бир уунла эки күлүмзирениш көрүнип келетен; бу күлүмзиренишке Марко сүүнип, каткызын токтодып болбой калатан:

— Бу сен бир уунла эки күлүмзиреништи кайдаг алган?
Олёна кичинек те ачынбай, ийиндерин кыймыктадып, кокур жоктог, сагышту төп айдатан:

— Меге каткы да болзо, эжерлү экү керек ине. Же каткыраар ла, каткыраар ла. Мениң жалга жүрген айылдыг ээзи слерди журт Советте де болзо, улус та ортозында болзо, сүрекей кату, кезем кижги деп айдат. Кем сананар эди? — Куманак шабылап салган кеден кийимдү кыс ойто ло ийиндерин кыймыктадып ийетен.

Мынайда Марко Олёнала кажы ла күн энирде јолугыжар болды. Кыстыг кожонгы оны ыраакта мөлтүндөп күйген оттый, бойына кычырып туратан. Марко Олёнала кожо үстүненг энгчейип келген алтын башту күнкузуктардыг алдында ла туруп калатан. Бир катап энирде кыс Марко јаар көрбөй, кайдаар да төмөн көрүп, араай сурады:

— Марко, слер мен керегинде нени сананып туругар?

— Мен бе? — Марко жалчыга жүрген арык, сырсак кыс јаар кылчайып көрди. — Мындыг сырсак, мындыг јенгил канатту кучыйактый көөркийден јаан ийделү, жараш үн кайдаг келет не? — деп, кайкап жүретем.

Олёнка журтта кожондоп ийгенде, оның кожонгын јаланда өлөң чабаачы да, кырада јер сүреечи де, агаштыг аразында агаш кезеечи де — ончозы кайкап угатандар. Керек десе, керигине өлүп брааткан Мелентий Горобец те «Јалчы кыстыг үни үзүлбезин деп, ого бойымның колымнан күнкузуктыг сарјузын берип турум» деп, бойының најыларына јангыс катап мактанган эмес; «Үн — ол керектү неме, јакшы үн, керек десе бир кезек абыстарда да жок» деп айдатаны Марконың санаанына кирди.

— Олёнка, сени кожончы кушкаш деп сананып турум.

— Чын ба? — Олёнка кирбиктери типилдеп, ол јаар кемзинип көрди.

— Чын. Сен кижиге барзан, бойыгла кожо сүрекей јакшы энчи апарарың, ондый энчини ярморкада да сатпай јат.

— Унимнен артык менде не де јок — деп айдала, Олёнка Марко јаар јаан күндүлү көрди. — Слер мениң кожомымды угуп турараарда, слерге јакшы ба?

— Сүрекей јакшы! Эмди тенгериде де, јерде де рай деп неме јок то болзо, торт ло райда немедий... Мен сени күскиде Винницаның бойына, курстарга ийерим. Ондо сен кожомчы болорың, килинг-торко кийимдү јүрерин, менле јакшылажарын да ундып саларың.

— Табатан ла эмейеер — деп айдала, Олёна күнкузукка тийип ийерде, оның ийинине сары бүрлер төгүле берди. — Мен бу јерден кайдаар да барбазым.

— Нениң учун?

— Барбазым, божогоны ла ол.

— Сен ондо Горобецте јүргенинен коомой болор деп бодоп туруң ба?

— Горобецте јүргенинен коомой јүрүм бар эмеш пе.

— Ондый болзо, нениң учун барбаска туруң?

— Нениң учун? — кыс туктурылала. јүреги көксинен учуп чыга бербезин деп коркып турган чылап, көксин јаба тутты. — Слерге... санаа-күүним јеткенин көрбөй туругар ба? — Олёна кенетийин ончозын айдып ийеле, чырайы тургуза ла кызарып, оноң ойто кугарып, унчукпай тура берди.

Марко бийик јелбер күнкузуктын алдында турган сырсақ чек јиит кызычакты кайкаганду көрөлө, күлүмзиренип ийди:

— Ой, төгүндеп јадын, балачак. Мени электеп, кокурлап јадын.

— Кудај-май. Кижн мынайда кокурлаар ба?—деп айдала, Олёна чындык, јараш көзиле Марко јаар коркыган ла шыралаган бүдүмдү көрди. Оның үни де эрикчилдү јыңырай берди.

Марко там ла там манзаарып, кайкап, бу ойын-јыргалды да көрбөгөн, бойго до јетпеген кызычак керегинде нени санаарын чек ондобой турды.

— Мындый неме кажы өйдөн бери табылды?

— Тургуза ла табылды, Марко. Торт ло ајас тенгериден түшкен күкүрттий.

Чындап та јүрегине тенгериде мызылдаган тоозындый јылдыстарла кожо сүүш төгүлип турган чылап, кыс саң өрө, тенгери јаар көрди.

Бу не — шоодылган ба, ајса кызычак сүүш керегинде база нени-нени ондоп турган ба? Је ол качан сүүп ийди? Бу сүүшти ол кайдаң алды? Оскө улустың уйларың кабырып јүреле, тапты ба? Бу кыстарды көрмөстин бойы да аайлап болбос. Марко јөткүрип ийеле, јиткезин тырмап айтты:

— Эйэ... болуп јат... Бу күкүртинг качан түшти?

Олёна чочып, чичкере туруп, Марко јаар жаан көстөриле кезе көрөрдө, сүүген жүрегинин жаңы шырказы иле көрүне берди.

— Менин баштапкы ла катап журт Советке келгеним санаагарга кирет пе? Ол тушта сүрекей тын шуурган болгон. Эш неме көрүнбей турган.

— Эйе, санаама кирет — деп, Марко бу керек качан болгонун эске алынарга албаданып айтты. — Јут-јулакай, шуурганду да, каанг айас та күндерде журт Советке толуп келетен улустыг кажызын эске алынар!

— Ол тушта мен көзимниг јажын јонго көргүзөргө келгем... Айылдын ээзи мени акту ла јерге токтогон. Је слерди көргөн лө бойынча ончозын — көстинг јажын да, ол эрлик-махамедти де ундып ийгем. Ол тушта слердинг көзигер кандый болгон деп айдар!.. Чек ле жүрегимди өткүре көрүп ийген...

— Чын ба? — деп, Марко эмеш јымжай түжүп айдала, онын тулундары айдын јаркынына күнниг чогынаң өрүп эткен немедий, мыылдажып турганын жаңыс ла эмди көрди.

— Чын, Марко — деп, кыс улу тынды.

— Ол эдү махамединг керегинде сен меге не айтпадың? Мен онын үлүүн берер эдим! — Марко кысты соккон Горобец деп кулакка кенетийин ачынды.

— Ол тужунда мен ак јарыктын үстүнде ончо немени ундып койгом ине!

— Болуп јат... Је, балачагым, мен сенен канча јаш жаан, сен билеринг бе? — деп, Марко кыстыг кокурлабай, акту сөзин айдып турганын билеле, сурады.

— Је оног не? — деп, кыс чүм-чам јок айтты. — Јажы жаан болгондо, санаалу болотон туру.

— Эмди мен сени канайдатам? — деп, Марко чындап та нени эдерин чек таап болбой, журт Советте жаңысқан иштеп отурган чылап, бойынын шүүлтезин чыгара айдып турды. Бу јараш, кеберкек эриндү, эки күлүмзиреништү кыстыг јанында туратан ба, айса капшай жүгүрип јана беретен бе? Јурт Советтинг председателинде жүзүн-базын иш ас эмес. Эмди ле «јакшы болзын» дейле база берер эди, је кыстын көзинин јажы көрөр-угарга јетпес чалындый төгүле берер ине. Мынайда ла сирейип калган турарга база эби јок немедий.

Марко ором јаар кылчайып көрөлө, кысла кожо көлөткө јерге барып, отуратан јер табала, отурды. Чек тымый берген Олёна оног ыраак јок база отурып алды. Онын көзининг кир-биктеринен сүүштинг баштапкы изү јаштары эмди ле тоолонуп түже бергедий көрүнди.

Марко нени айдарын кыс сакып, бойынын жажыдын чыгара айдып ийгенине кыйналып отурды. Бойоор до бодозоор, мындый немени озо баштап кыс кижн айдарга жараар ба? «Сагы, сѳс айдарын сагы» деп айдыжып жат ине. Ол десе жүрегинин үнин токтодып болбогон. Эмди чыдажып болбой, айдынып ийген учун бастыра жүрүминде шыралап, санааркаардан маат жок.

— Э, сенин тулундарын кандый жараш! Алтындей уур — деп, Марко нени айдарын билбей, жаланнын чечектеринин жыды өдүп калган, айдын жарыгына, буудайдын мажагы ошкош, мызылдап турган тулундарды сыймап, учун алаканыла экчеп айтты: — Кандый жараш!

Кыс жүзин оноң жажырып, нени де айтпады. Мыны көрө тура, Марко кыска килегенине чыдашпай, сол колын кыстын ийинине салып, онг колын байрамда кийетен чамчазынын эдегине арчыйла, эркелеткен аайлу онын көзин араай арлады. Кѳс-тинг жажы сабарларын өртөп ийди, же ол кандый да жүрек чымылдаар сүүмжи экелди: кандый тыг сүүп жат! Санаа-күүн жеткени керегинде кыс уулдан озо айдар учуры жок дежет, же онын сүүжи онын кожонгы ошкош жараш болор бо? База жүрүм жүрерге жат! Канайдар, Марко, сенин бедирегенин кайдар да ыраак уча берген, же ол бу ла жанында турган болор бо? Кыс оныла ырысту болотон эмеш пе? Онын жүрегинде кыска килегени ле бойдог-бош жүрүмин жылытып ийеринен коркыганы — эки башка санаа тартыжып турды. Чындап та, Олѳнка эмеш кертек те тумчукту болзо, жакшынак, жараш кызычак ине. Оны жакшы кийинидирип де ийзен... Же кийимди кандый акчала алып берерин? Олѳнада тыштына чыгып келген ару күүн-санаазынан, кожончы кушкаштын үниндий жараш үнинен ѳскѳ не энчи бар?

Кыс бойынын күүн-санаазын Маркого айтканы жакшы, оноң башка кандый бир быыраш чачту, кей-кебизин неме учураган болзо, кыстын сагыжын чыгарып койор эди.

Чындап та кемнин де ачына кѳстѳри көрүнип келген чилеп, Марко Олѳнканын жүрүми учун коркып, жердин үстүнде ончо кыстарга аайы-бажы жок ачынды: чуркурашкан сагыскандар; тойдон озо уулдарга бүдерге жарабас деп жүрүм оморды канайып та үредип турза, омор мыны эмдиге жетире ондоп болбойт.

Ургүлөп турган туралардын ары жанынан, журттын тыйрык-мыйрык оромдорынан кенетийин тойдын жиилеген кожонгы учуп келерде, онын санаазында, ол оромло келип жаткан улустын ортозында жаңы келиннин кийимин кийген жараш кыс көрүнип келди. Жакшынак келин болор эди.

Марконунг колынын алдында кыстын ийиндери тыркы-

рап, коркыган жүрегининг шимирти бастыра эдине жайылып турды. Кыстын санаазына жеңил болзын деп нени айдар? Бойын оныла колбобой, канайып айрылар? Марконын санаалу бажына бир де онду шүүлте кирбесте, ол кыстын жыланаш буттарын айкаптап, сурады:

— Сенде өдүк бар ба?

Олёнка чочып, тенексү суракка кайкап, бажын жайкады:

— Жок.

— Сеге өдүк керек.

— Жайгыда ба?

— Жайгыда да болзо... Онон башка жыланаш будынла жерге те чалынга бассан, соок өдүп, үнинг де үрелердег маат жок.

— Кыру түжерже жетире энем таап берер.

— Ненин учун эненг?

— Мен иштеп алган акчамды ончозын ого берип жадым.

— Анайдарда, билегер жаан ба?

— Жаан.

— Адаг жок по?

— Жок. Врангслецтер адып салган.

— Мени дезе деникинецтер аткан эди.

— Билерим.

— Сенин айылыг кайда?

— Ыраакта, чөлдө.

— Аштап-суузап турун ба?

— Эмди кем жок. Же бирме бир жылда... канайып торолоп өлүп калбаганысты кайкайдым! — кыс бастыра бойы тыркырай берди.

— Куучындазан, Олёнка.

— Мыны незин куучындаар? — деп, Олёнка ыйын жүк ле арайдаг токтодып сурады. Онон жаш толуп калган, нени де көрбөй турган көстөриле Марко жаар көрүп, бир эмеш унчукпай отурала, мөнгүн суучак аккандый, куучындай берди:

— Бис ончобус, жаратта таштаган одороктор чылап, ада жок — өскүс артканыс. Энебис, көөркий жаан билени эки колынынг күчиле база канайып азырайтан эди? Саткадый неме ни ончозын садып ийгенис, жаска жетире шыралап жадала. жаскыда чек ле торолодыс. Мен ол тушта иш бедиреп, жуугында ончо журттарды эбиргем. Же курсагына да иштеп жүрер иш табар арга жок болгон. Бир катап эниргери бай кижининг айылына келдим. Озо баштап меге удурга сүрекей жаан ийттер үргүлөп, ыркыранып келдилер. Онын кийининде айылдын ээзи чыгып, мени будымнан ала бажыма жетире айкаптап көрбө, чыгара сүрбей, туразына апарды. Мында жүзүн-базын амтанду курсактардын жыдынан бажым айланып, арай ла жыгылбадым. Турада айылдын ээзи үй кижиге, жагы ла изү печке-

ден чыгарып келген немедий, кып-кызыл чырайлу отурды. Айылдын ээзи бойынын үйи жаар кандый да саг-башка этире көрөлө, желбер кабагын өрө көдүрүп имдеди. Үйи бажын кекип ийеле, мени кайдаг келген, не жүргөң деп сурай берди. Олор экү мени узак аяктап тургулады. Онын кийининде эмеген печкеден курсак чыгарып, мени азырайла, кежегемди жараш эмтир деп мактады. Мен көрбөс аразында койыныма эки болчок калашты сугуп ийгенимди ол сеспеген ошкош.

Эртенгизинде көрзөм, торт ло чорго ошкош жалду аттар жеккен жакшынак абрада кечеге менин кирип жүргөн байкижи үйиле кожо бистин айылдын жанына мантадып келген. Мен коркыганыма торт ло кугарып, кечеге эки болчок калаш учун олор мени некеп келген туру деп санандым. Же олор мениле жылу эзендежи, абрадан түштилер. Эр кижини күнкузук чылап, сирейте кийинип алтыр, эмегенинин платту бажы десе карарып калган капустадай эмтир. Олор турага киргилеп, торолоштон бош тишкилеп эмезе эди-каны чек шүүлип калган балдарды аяктап турдылар. Онон энебисти алдырала, оныла таң алдынан куучындажып, «Бис ыргалу жаткан, же балабарка жок улус эдибис, кече биске Олёнка сүрекей жараган, оны биске берип ийгер, онон слерге коомой болбос, бис десе слердин билегерге болужып турарыс» деп айттылар. Керек десе олор мени толып аларга бир таар аш экелген эмтир. «Олёнка бистин кызыбыс болор, слерден кем де оныла жолукпас учурлу» дештилер.

— Жаан байрамдарда да келип жолугарга жарабас па? — деп, энем кунугып сурады.

— Кызыл жымыртка да тушта келерге жарабас — деп, эр кижини кезем айтты. — Слер ле бистин ортобыста балинын жүреги эки башка үзүлсиз деп бис күнзебей турубыс. Не де болзо, аайлу-башту болор учурлу.

— Бу кудайдын жаңыла ба? Мен онын энези инем.

— Бу балдардын энези база сен эмезинг бе? — деп, мени ашка толып аларга келген кижини оок балдарды аяктап сурады. — Олор керегинде сананыгар. Олёнка керегинде бис слерден артык сананып көрблн. Ондый болзо, кудалар бололы ба? — Ол күрек ошкош жаан, кара алаканду колын энем жаар сунды.

Энем бисти аяктап, ыйлап, онон эдегиле көзинин жажын арчып айтты:

— Ашты экелигер, канайдар, карануй куддар болотон турубыс.

— Ненин учун карануй? — деп, эр кижини энем жаар кайкакаганду көрүп сурады.

— Мен слерди де, кызымды да көрбөйтөн турум, слер де-

зе бисти эмди де көрөр күүнигер жок, онын учун онойдо айдып турум.

— Бис слерди албадабай жадыбыс ине — деп, үйи пладыла кызыл жаагын там ла тыгыда тартынып айтты.

— Мени түбек албадап жат. Ажыгар кайда?

Эр кижн ашту таарды экелеле, туранын тал ортозына тургузып ийерде, бис таарды төрөл адабысты чылап, кучактап ийднбис. Энем жүгүрнп барала, кайырчакты ача тартып, онын кыс тужунда кийген жннжилернн кодорып, тнжнне арчыды.

— Бу сеге, кызым, — деп, ол жннжнн менин мойныма кийднрнп турарда, кнзннен тамган жаштары ол жннжилерден жаан болды.

— Мыны кийгенче барарым ба?

— Бар, бар, кызычагым, энең сени торо олүмнен аргадаган эмес. сен энеңди олүмнен аргадаган учун мени, энеңди кармабай жүр.

Мен нени де ондогологымда, мени улусла кожо тышкары чыгарып, үйдежнп салды. Келген кижн мени үйиле бойынын ортозына отургузып, боожоны араай кыймыктадып ийдн. Аттар бышкырып, баштарыла ойнп, ары болдылар. Энем мен жаар көрүп ийеле, каалгадан чыга конуп, абранын көлбснзнен ала койдн:

— Менин кызычагымды бернгер, бернгер, улустар! Слерднн ажыгар да меге керек жок!

Абрада отурган кижн аттарын токтодып, желбер кабактарын жемире көрүп, энем жаар бурылып, кнмирендн:

— Анайдарда кудалар болбойтоныс па?

— Ой, болбойлы, чактын-чакка болбойлы. Слерге бойоордын жннжнн артсын, меге менин балдарым артсын.

— Балдарыңды сннк салатан жер жаар тартарга турган болзон, онойдо ло болгой.

Ол абрадан түжеле, турага мендебей кнрдн. Онын таардагы ашты жүктенгенче чыгып, абрага таштап ийеле, аттарын жырс этнре камчылап ийдн. Аттар ары болуп, жолдын тоозынын куйундый көдүрнп, элес эттн. Энем дезе мени эбрне жылга көрбннн чнлеп, окшоп-окшоп, мойнымдагы жннжилердн де уштыбай турды.

Эртенгнзннде мен журттар сайын теннп жүреле, жолдо тогус жашту кирезн кызычакка туштадым. Ол ада-энезнле кожо Волганын ол жанынан келген эмтнр. Онын адазы да, энезн де жолдо олүп калгандар. Олорды өскн улус база жанду жуун салпан. Васнлка торологонынан жүк ле тынду жүрдн. Бис жүк арайдан айылга жеднп келднбнс, мен кызычакты энеме көргүзнп айттым:

— Энейим, Василипка бисте артып калзын, ол өскүс-жабыс кызычак ине. Ол ак-жарыктын үстүндө жагыскан канайып жүрөп?

Энем неши де айтпай, туура көрөрдө, мен онын будынан ала койдым:

— Энейим, Василипка чек ле өскүс, сок жагыскан ине.

Энем чөкөгөндү бажын жайкады «Jүргей, өлбөзө жүргей».

Мынайда бистин энебисте сегис бала болуп калды. Энем мындый солуннан ондолорго жеткелекте, тышкартынан бистин уулчактар: Сергейко, Иванко Петрусь чуркуражып, турага кире кондылар. Олордыг сүүнчилү, ырысту бүдүмдерин айдарга да болбос...

— Эне, бис эмди өлбөзибис! — деп кыйгырыжып, көстөриле бөрүктери жаар көргүзип турдылар.

— О, кайракан, бу не, учкандар? — деп, энем уулчактар уурунын немезин экелген болор деп коркып сурады. Ол тушта уурдаган учун балдарды да өлтүрүп салатандар.

— Каргаанын жымырткалары. Кө—өп! — уулчактар тапкан-жөөтөнүн көргүскилеп, мактангылап турдылар. — Жымырткаларды чийге тойгончо ичип алганыс, мынызын дезе быжырып жиiris. Олор амтанду. Бис база экелерис. Каргаанын бойын да тудуп аларыс!

Бир неделенин бажында жоктулардын комитеди биске бир пуд кулур берип аргадаган. Мынайда ла алдырышпай, жылды чыга бергенибис. Билебистен кем де өлбөди. Менин үним каргаанын жымыртказын ичкенимнен улам жаранган деп, энем эмдиге жетире айдатан.

Кыстын араай куучыны Марканын өкпө-жүрегин өртөп, коскорып ийди. Эмди онын жүрегинде жагыс ла кысты килегени эмес, же оны сүүгенинин баштапкы ла чедиргени күйе берди.

— Ох, менин кожонду, комудалду көөркийегим,—деп, ол айдала, кысты бойына жаба тартып окшоп ийди.

— Ой, онойдо жарабас, Марко — деп, Олёнка коркып, тууралап айтты.

— Ненин учун жарабас? — Марко оны ойто ло бойына жаба тартып, сурады.

— Мынайда жарабас.

— Жараар — деп, Марко бүдүмчилү айтты. — Менн сүүп турун ба?

— База сурап жадаар. Бойымнын күүним чилеп сүүп жадым.

— Мен сени база... бир эменш.

— Чын ба?

— Чын.

— Төгүндөп жадыгар.

— Төгүндөп үренгелегим.

— Чын ла бир эмеш сүүп тураар ба?—Олөнка бэйынын ижемжизин чочытпаска, өрө дө көрөринен коркып отурды.

— Чын, эмеш сүүп жадым, же удабас сүрекей тын сүүрим.

— Ой...

Тураныг эжиги ачылып, бозогодон таар ошкош узун кеден чамчалу, шалкык кеден штанду, чачы салмарып калган Мелентий Горобец чыгып келгенин олор көрбөй калдылар.

— Хо-хо-хо — деп, бай каткырган аайлу эмес, багырган аайлу шыйкынады. — Мениг жалчы кызыма нөкөр председатель бойы жууктап, жапшынып турганын кичинек те сеспей, амырынча уйуктап жаткан турум ине! Мынайып ол государственный сүүштиг кийининде өтөклө дө урушпай, иш те этпей амырынча жадатам деп айдар болбой. Слер мени түредип жадыгар, нөкөр председатель, каланла түреттигер, эмди сүүшле түредип жадыгар!

— Слер, Мелентий, мынаг көрмөстөргө, оныг кийининен эрликтин бойына барзагар кайдар? — Марко жадыктаг өрө туруп, эди-каны кайнап айтты.

— Ай-ай-ай, нөкөр председатель — деп, Мелентий агдып, челдеп турды. — Мениг айылымнын жанына, мениг жалчы кызымнын көзиче кату айдып туругар! Сен десе бас, бойынын иргеене! — Ол Олөнкага кыйгырып чыкты.

— Кыйгырбагар, Мелентий! Ол эмди слердин айылыгарга барбас.— Марко кыстын изү колынан ала койды. — Ол мениле кожо барар.

— Жагыс тунге бе? — деп, бай өчөди.

— Жажын чакка...

... Ол өйдөн бери чындап та бир чак өткөн болор. Оныг Олөнказы өлүп калды. Оштүниг коркок кара автомадынаг чыккан бир канча корголтын октор, оныг жүрүмин үзүп салды..

— Эдүлер ого жүк көзиме атпайтан болзо — деп, Олөнка өлөр алдында айткан.

Эдүлер чындап та оныг көзине атпай, жараш кожон уйалаган көксине, жагы ла бала табылып келген ичине аткылаган...

Марко тижин кезе тиштенип, бажына урулып турган ачу-коронду санаалардан жажынарга турган чылап, бажын бөкөйтүп, жаагын ийинине жапшырып алган турды. Соок оныг буурайып калган чачынын ортозыла жылып, ондо бойынын изин артырып салды. Марко бу соокты туура сүрерге сабарларын чачынын ортозына сугуп, көзин шуурып, ыраакты кезе көрди.

Жер ле тегерининг бириккенинде байагызы оқ чылап, сок жангыс корчойып калган карган теермен чырмайып, иштейтенип турды. Онын канаттарынын ортозынан теерменнинг ичине төлүге берерге турган алтын буудайдын чарактарындый, жылдыстар көрүнөт. Жуунунг ойинде салкынла иштейтен ончо теермендерди төстөринең ала јоголтып, бу теерменнинг колын үзүп салган, је ол ижин таштаар деп сананбай, үзүк јок иштеп, улус оны таш јүректү де эдип салган болзо, салкынга, ишке сүүнип, улусты ижендирип, токунадып турат.

К. КОЗЛОВ.

ВАЛЯ-СУУ

Коолына бадышпай аңданып,
Кожондоп аккан Валя-суу.
Жакшылажып, таныжып,
Жарадында турум, Валя-суу.
Шуулап, шуулап жатканын
Шулмус кожоңың болды ба?
Эмезе жирмезинчи жылдарды
Эске алындың эмеш пе?

.

Ак солдаттар... Жирмезинчи жыл.
Жуучыл аттардын тибирти...
Ондо-мында кыйгылар,
Отту мылтыктар күзүрти...
Комсомолка Валя, Валентина,
Каны төгүлип сууга жыгылган
Өлүмле өчөжип турган чылап,
Өктөм жүреги узак согулган.
Баштарын партизандар салактадып,
Валянын жанында унчукпай турган.
Карайлап жаткан кара-сууга
«Валя» деп кереес ат берген.
Партизанский полктын баатыры —
Валя, сенин жүрүмүң жаркынду.
Калапту өйлөрдө, калапту болгоңынды,
Кара-суу кожондоп, түгеспес болды.
...Тымык энир Валя-суу,
Сананып турум жарадында.

Чакпынын электрооттор болуп,
Чагылып күйет журттарда.
Комсомолка Валя, Валентина,
Кандый жүрүм, көргөн болзог!
Жүрегигинин чокту чедирген отторы
Журттарды жарыдат, көрзөң, көрзөң!

ЖАҢЫ ГОРОД

Россиянын жака жеринде сен турган,
Кичинек деревнечек, үлтүреген
тураларлу,
Бойыннын шагдарынды шыгырадатаң,
Аш үрендебей, кыра да сүрбей,
Ачанага онтол-сыктап туратаң,
Кирлү Улалу.

Эбиреде балкаш ла житкек састар,
Текши ээн жер болуптыр.
База не? Ачап коюйымдар,
Жонды не ле деп мекелеп турар
Монастырь.

Алындап салган монастырьдын
жанында
Кызыл будукту эжик ачылат,
Түннөн таң эртеге жетире мында
Көзнөктөрүн кабак жалтырадып турат

Оноор чек көрбөс тө керек.
Же жагыс ла түбек.
Көк талайдый ол элбек,
Кунукчыл талайдый теренг.
Кудай теңериде, каторга Сибирьде...
Кабактын чүмдеп эткен эжигин,
Коюйым, элбеде ачып ийзең!

Сен ачып,
Аракын урзаң.
Акча барда — бисти бил...
Жок болгондо — бийеге чыксаң...

Не болзо, ол болзын,
Ичер болзо, ичип те ийбей.
Улалушка, Улалу,
Сенде түбек ас эмей.

Канча јашты сен төккөн,
Канча катап соктырган,
Улалушка, Улалу,
Каргышка калган!

Аракыны уругар,
Кардыбыс керектейт.
Којойымды кучактап,
Алтай уул бийелейт.

— Васька-күйү, карындаш,
Стакандарга урзан...

Васька-најы, түлкүни алзан,
Төртөн тийинди экелерим,
Кишти адып берерим.

... Түлкү јок. Бөрүк јок.
Јаңы некей де јылыган.
Кайран баш айланган,
Ак-јарык та караңуйланган.

Албаты, тарказан,
Будынан эптеп тудугар.
Литкеге согуп,
Чыгара чачыгар.

Нени берзе, оны ал...
Келишкенче јат...
Таң эрте — пөтүктер кыйгырат.
Алтайлар ыйлажат.
Шаңдарды соккылайт.
Ой, онын онтузын!
Улалушка, Улалу,
Кудай сени соксын!

.

Јылу август. Эрке јай,
Аллеялар тым турат.

Бастыра бойы јажанду
Јаңы город уткып јат.

Переулоктор, оромдор, проспекттер...
Ончозы кўнге мызылдап јалтыраган!
Јокту, јылаңаш, азыйгы Улалу,
Сен кўрўнбей, кайдаар барган?

Мен сени билбезим, ундып салгам,
Јўрўм эки јўс јылга ичкерилейт.
Эмди јўк ле Музейный оромдо
Ондый деревне бар дешкилейт.

Ондо ол озогы јўрўмди кўргўзип,
Экспонат бодолду турат,
Пионерский оромның балдарына
Экскурсовод ол керегинде куучындайт:

Россияның јака јеринде ол турган,
Кичинек деревнечек, ўлтўреген
тураларлу,
Бойының шаңдарын шыңырадатан,
Аш ўрендебей, кыра да сўрбей,
Ачанага онтоп-сыктап туратан
Кирлў Улалу...
Эмдиги ойдин јаш ўйези
Бу куучынды угуп кайкайт.
Озогыдагы шыралу јўрўмге
Олордың јўректеринде оч кайнайт.

ТЫМЫК ТЎН

Јаркынду кўн ашты.
Јабынтызын тўн јапты.
Кўзнўктўр отко јарыды,
Кўк айаска ай ўксўди.
Автомашина гаражка
Амыраарга ууланды.
Койу садка, јалбырактарга
Тымык тўжўп, амырап артты.
Баштапкы класстың уулчагы—
Балам Вовка ўйуктайт.
Тышкары терек эзинге

Тымыкты бузуп чыкырайт.
Je жагыс ла үредүчи
Жадып эмдиге амырабайт.
Чын бичип үрензин деп,
Вовканын жасканын жазайт.
Түннин тымыгы бу деп,
Калак, нөкөрлөр, айтпагар.
Тракторлор чөлдө күүлеп,
Иштеп турганын тындагар.
Жаскыда сүрген солокто
Жайканган ажыс кезилип жат.
Алтын мажактар көп ондо
Автомашиналар тартып жат.
Түниле мен де уйуктабай,
Улгер бичип отурым.
Керектү сөстөрди таппай,
Келген тангы уткуйдым.
Бойымнын таап айтканым.
Болушту болзо, ол кайдар.
Көп улусты женүге
Көдүрип турза, ол кайдар.
Айылдаш жаткан инженер,
Амырабай чертежын журайт.
Мандайында онын тер,
Je эриндери күлүмзирейт.
Карындаган жаш бала
Караңууй түнде туулган.
Тындагар, мен кижидеп,
Тымыкты бузуп кыйгырган.
Эр болуп чыдап келзе,
Эрчимдү ишти ол болор.
Оны ырысту өссин деп,
Уйку билбегенисти ондоор.
Бойы база уйку билбей,
Кайкамчылу керектер ол эдер.
Уур жолды уур дебей,
Улусты. жүрүмди сүүп жүрөп!

БИИДИН ЖАРАДЫНДА

Женүлү жолдор өткөн кижиге,
Жерди кубултып иштеген кижиге,
Бийик кайанын жылым жүзүндө,
Бий суунун жарат бойында
Журап койгон башчыны,
Ленин — ойгор аданы!

Өрө-төмөн өткөн улус
Өнөтийин узак мында турат.
Ончо санаазын, актү күүнүн
Ойгор кижиге жажырбай айдат.

Ыраак турлудан түшкөн малчы
Ырызы керегинде ого куучындайт.
Пыжыдан келген агаш кезеечи
Планын, ижин башчыга жартайт.
Кырдан күн чарчап чыгарда.
Кыгыдан карган алтай келди.
— Эрте чыгып, шыралаган да болзом,
Эмдиги жүрүмим кайкал! — деди.

Күски салкынга күрере күйген
Улустар Бийле агаш агызат.
Башчы журалган кайага једип,
Эзендешип, жылү сөстөр айдыжат.

Улу кижиге журуктан күлүмзиренип,
Улуска удур эрке көрөт.
Алтайлап, орустап — кандый ла тилле.
Албаты ого сурактар берет.
... «Булуттарга түрткөн кайанын жүзине
Салымысты сананган кижинин кеберин.
Санаабысты жарыткан ойгорыстын
кеберин.

Кем жураган?» деп, улус суражат.
Кем жураган?
Жарт ла ол
жалтанбас, турумкай

Јана баспас чындык кижиге.

И. КОЧЕЕВ

ЖУРЕКТИН ЧЕДИРГЕНИ

(Повесть)

I

Звонок шыгырап божогон кийининде, школдын узун коридорында тым боло берди. Жаңыс ла стенедеге жаан частын кемди де уйуктадып, көстөринин жыкпыктарын жабарга тургандый, «жык-пык, жык-пык» деген кунукчылду табыжы угулып турды. Же бир-эки ле минуттын бажында класстардын эжиктери ачылып, оной балдардын табыжы, буунтыны кенетийин канча-канча жерден жемирп, ага берген суу чылап, урулып келди...

Бастыра зал адарулардын уйазынды күүлеп турды.

Митяш ончозынан озо кийинип алала, эмеш туура барып, нөкөрлөрүн сакый берди. Удаган жок гардеробтын жанында чымаалы ошкош кыймырашкан балдардын ортозынан көгүлтирим көстү, чичке сынду кызычак чыгып келди. Ол тийин терези боро тонычагын ла ондый ок бөрүгүн кийип алган соондо, узун сары тулундарынын чанкыр ленталарын жазап турды.

Митяш ого жууктап келеле, чырайын өнөтийин соодып, кату үниле айтты:

— Умнова, тулундарынды бөркүгүнн алдына жажырып сал.

Катя кайкады:

— Ненин учун?

— Жолой кандый-кандый кижн алтынга бодойло, блаап албазын.

— Алтынга? — кызычак Митяштыг айткан сөзинин учурын билип албай турды. Же бойынын чачына кылчас

эдип көрөлө, каткырды: — Андый болзо, көзинди карманыңа салып кой... Куштар жөдрө деп көрөлө, чокуп жип салбазын.

Митяш ла Катя кокурлажып, каткырганча, Юра Казанцев. онын кийининде Миша Чынаатов келгиледи. Жангыс ла Селбеков ненинг де учун көрүнбей турган. Коридордо десе каа-жаа ла балдар артты.

Миша ары-бери көрүп сурады:

— Васька кайда жүрү не?

— Ол байа, эртен тура, оромыштарын таппай өдүгин жыла-наш будына кийеле, келген эди — деп, Юра каткырып айтты.

Миша чукулданып түкүрди:

— Тьфу, мынын бүдүжин!

Юра оной ары жуучындады:

— Калганчы урок башталар алдында эезининг айылына барган.

— Ол эмди энирге жетире келбес болбой. Оройтып каларыс.

Митяш кара көзиле суркурап, эрмектенди:

— Алдырбас, Миша, Селбеков бисти база да бир эмеш каткыртар болбой. Оромыштарын тапкан кийининде жангы жеткерге түжер... Шалдан келер.

Балдар жаскыда бойлорынын төрөл-колхозында баштамы школды үренип божодоло. күскиде Карагайга келгиледи. Мында кезиги интернатта, кезиги көрүш-таныштарында жадып, жетиылдык школдо үренип турдылар.

Селбеков эн баштап интернатта жаткан. Же жарым айдын бажында онын Карагайда сельпанын садучысы болуп иштеп турган эези «Интернатта балдарга одын кестирет» дейле, Васяны бойынын айылына апарды. Ол онойдо эткенин жааназы — Тотым эмеген сүрекей жарадып айтты:

— Тарнатта жаш баланы эркеледер де кижин жок. Айла ондо жүргөжин, карган менин дып та салардан маат жок...

Балдар күс ойинде бойлорынын ада-энелерине кажы ла амыраар күнде айылдап жүргендер. Жаан сууны кемеле кечкилеп турган. Жангыс ноябрь айда кезек ойгө жүрүп болбой тургандар, ненинг учун десе суу туткан — шуурмак болгон. Же тош тонгып каларда, элордын жүрүжи ойто ондоло берген болгон. Кышкы каникулдарды да төрөл журтында өткүргендер. Январдын экинчи жарымында десе керек бош үрелген. Эки айдын туркунына айылдарына бир де катап барып келерге келишпеди. Эн баштап үч неделеге чыгара түни-түжиле кар жаап, шуургандар атыланып турган. Онын кийининде коркушту сооктор башталды. Жайкындалып чыккан кара-суулардын койу туманынан ла журттардын трубаларынан чоргып келген ыжынан аяс тенери бороро берди. Алдында апагаш кардын үстүнде карарып турган жойгондор ло кара-

гайлар курутып, буурайа бердилер. Мындый соокко жаан жа-
кы тонду да кижн чыдап болбой турган..

Кыш сан башка болды. Эки айга чыгара улай ла бийлеп
турган корон сооктор калганчы күндерде кенетийин јымжай
бергиледи. Кадын ичине келген јылу салкындардын тыны-
жына кардын бажы сынган. Бир ле күннин туркунына кай-
ыр туулардын меестери карантылай бердилер. Кече түжүне
ле јаш јаап, арка да јерлердин калын карын јукартып ийди.
Карган улус айдышты: «Калганчы јирме јылдын туркуны-
на бу киреде јаш јаап, мынча кирези кар кайылган учурал-
дар болбогон...»

Эртеннен ары јаскы каникулдар башталар. Кандый јараш,
сүүнчилү күндер! Бастыра төрөөндөрлө, кожо ойноп јүргөн
балдарла туштажар сүүнчилү тушташтар, јыргал-ойындар...
Удабас кара баарчыктар учуп келер. Олорго бойынын колы-
ла јараш-јараш турачактар эдетени кандый јакшы!

Балдар мендеп тургулады. Олор эртенги күнди сакубай,
бүгүн калганчы урок божогон соондо тургуза ла јанар деп
эрмектежип алгандар. Күн тал-түштег ажа берди. Јол узак
кандый да болзо, он беш километрден ас эмес. Селбеков Ва-
ся дезе оромыштарын бедиреп барала, ойто та качан келер
болбогой.

Миша энчикпей турды. Ол бир эмеш сакуп турала, колы-
ла чугулду јанып, айтты:

— Болор! Барар керек.

— Акыр, — Јура оны токтодып, колынан тутты. — Мен
чүрче ле ого барып келейин.

— Чын! — арткан балдар айдышты. — Кашпай ла сүүртеп
экел оны.

Је бу тужунда эжик кыјырап ачылды. Селбеков он колын-
да калаш тудунганча келди.

Миша удура алтап, сурады:

— Штанду келдин бе?

Балдар каткырыжа бердилер.

Вася јангы ла тиштеп алган калажын тамагынаң ажырып
болбой, ыйлаарга турган чылап, конкок тумчукту јалбак јү-
зин чырчыйтып, күлүмзиренди...

II

Балдар јолго чыгала, кандый бир автомашинаны сакуп
алар болуп, токтой түштилер. Је машиналар та ончозы өдө
берген, та јол үрелген учун јүргүлебей турарда, төрт-беш
минуттын бажында чөкөнип, «Једишсе, отурып алгайыс!» — де-
жип, јойу баскылады.

Күн жабызай да берген болзо, чыдырман булуттарды өткү-
ре өзөктин ичин, жайгыда чылап, жылыдып турды. Ол бийик
кырдын бажынан ашкалакта элбек карантылардын ортозын-
да кичинек таштамчы кийистер ошкош борорып жаткан кар-
ды эртенги күнге артырбай кайылып саларга кичсеп тур-
гандый болды.

Кайылган кардын суузы кажы ла ойдык жерге түүлип,
бастыра кобы-жиктерден Кадын өзөккө түжүп, жуука сайын
шоркырап турды.

Кырды сындай чөйлип барган узун кара кайыштый жол-
дын жанында жалку базытту каргаалар жемзенип жүргүледи.
Олордын бирүзи жууктап келген балдарды көрөлө, уча берди.
Же ыраак барбай, карагай агаштын куйузында касталган бу-
дакту кайыгнын бажына отурала, кар жоголып браатканын
айдарга турган чылап, табыштанды—Карррр, карр!..

Вася Селбеков карманынан рогатка чыгарып, жолдог ки-
чинек таш таап алала, табыштанып отурган кушты шыкап
атты. Онызы канаттарыла эки-үч катап талбып ийген кийи-
нинде кайын төзінде ойдык жерге туулген сууга келип түшти.

— Ой, канайып?! — Катя эки колын чабынып ийди.

— Васянын адыжы башка эмей — деп, Митяш айдала,
сууда тебинип жаткан куш жаар жүгүрди.

Балдар өлгөн кушты кургак жерге чыгарала, жаткан ок ка-
жы жерине тийгенин көргүлөп турды. Митяш каргаанын ба-
жын тудуп көрөлө, мактап турган аайлу айтты:

— Школдын качылары Селбековты нениг учун жараткы-
лабай жат не? Мындый адышту кижн ан-кушты мылтык жокко
до андаар турбай.

Вася күлүмзиренип турды.

— Неге сүүнип турун? — деп, Юра кабактарын жуурып
сурады. — Уренчиктердин жуунында берген сөзинди унды-
дын ба?

Васянын чырайы кубула берди.

— Журт жерде эмес — дейле, онон ары айдар сөзин тап-
пай, жол жаар басты.

Селбеков күстен бери рогаткала туштаган ла жерде жүзүн-
базын немени адып, школдын көзнөгүн жагыс катап ооткон
эмес. Бир күн директорго туттурала, рогатказын блаатты-
рып салган. Мынан ары жарабас немеле беришпезим деп сөзин
берген. Ондый да болзо, жарым айдын бажында жагы рогат-
ка эдип алган. Онын керегинде бир де кижн билбей турган,
нениг учун дезе, Вася журт жерде жүргенде, резинкалу эки ай-
ры агажакты карманынан чыгарбай турган. Же бир күн үре-
дү божогон кийининде оромло жапыл браадала, энчикпеди..
Чеденниг үстүнде бир кучыйак чыйкылдап отурган. Сүрекей

этпү отурган! Жуугаш. Вася школдың директорына берген сөзін ундыла, он карманында јаткан рогатказын чыгарып алды. Аткан «огы» кучыйакка тийбей, оградада ойноп жүрген оогош уулчактын көзине табарды. Онын керегинде үредүчилер билеле, Селбековты школдон чыгарар деп айдышты. Эртенгизинде Васянын жааназы келди. Ол директордын кабинетине кирген бойынча, ыйламзырап жайнады:

— Өскүс баланы школдон чыгарбагар, калак! Эки түңгей тенек бойысты өлтүрбегер...

Васянын адазы немецкий фашисттерле жуулажып, эки бу-ды јок артты. Андый да болзо тегин отурбай, сельполо эткен договор аайынча балыктап, пенсияга үзеери акчаны эмештен иштеп алып турган. Је бир катап орой энирде эмегениле кожо Кадын суудан балык жарыдарга барала, ойто келбей калды. Вася ол тужунда үч јашка јеткелек болгон.

Өскүс калган уулчакты жааназы азырап, көстинг чогынан артык корып турган. Эң артык курсақты ого берип, онын бастыра некелтелерин тутак јок бүдүрип туратан. Кийининде уулчак онын столго салган курсактарынын јакшызын бойы талдап јий берди.

Тотым эмеген Васяга сүрекей килеп, «Ырыс јок бала мен өлгөлөктө, эмеш ойноп-јыргап алзын» деп сананып, оны кандый да ишке иштетпей туратан. Анайдарда, Вася күнүн ле кере түжүне неме этпей, санаазына кирген ойындарды ойноп жүрди. Кайдан да резинкалу эки айры агажак экелеле, туралардын эмезе столмолордын үстүнде отурган кушкаштарды адып турар болды. Кезикте жааназына ачынала, оны да оок таштарла адып туратан. Онызы печкенин ары јанына јажынып, эмезе жүзин алакандарыла бектенип алала, каткырып айдатан:

— Јо, калак! Јыга адып салдын, балам! Қарган жаанага эмеш киле, экем...

Вася он үч те јашка јеткен кийининде Тотым эмеген оны јаш балага бодоп, ого жаантайын килеп жүрерин таштабады. Уулдың кылыгын чала эмеш јаратпай да турза, «Балдар ончозы түңгей, эмеш жааназа, сагыш алынар» деп, иженип жүрди. Онын учун школдың директорына келеле, Васянын сыранай јарабас кылыгын керекке албай, кижининг жүрегине өткөдий сөстөрдү таап, калактап турды:

— Коногым једип браат... Божоп калзам, өскүс баланы көрөр кижиде јок болор... Кайран балам! Көөркий...

Директор оны угуп, ичинде сананды: «Чын, Селбеков јаныскан артса, там ары барар. Оны база катап кезедип салала, үредип көрбөйинче болбос...»

Ол күн бежинчи «Б» класста калганчы урок јангы ла бо-

жогон 6йд6, эжиктен директор кирип келди. Ол 6ред6чиле коштой туруп, бастыра балдарды аыктап к6рди. Онын кийининде айтты:

— Слердинг классыгар бастыра школысты т6м6н тартып туру. Класс бойы дезе Селбековтын керегинде 6р6 чыкпай бат...

Балдар ончозы чугулду к6р6жиле б6кч6йип отурган н6к6ри жаар кылчас эдип к6рг6леди.

— Бери чык — деп, директор Селбековты бойы жаар алдырды. Онызы араай к6д6рилеле, бажын т6м6н тудуп, жууктап келерде, айтты: — Кандый снайпер болуп турганынды бастыра балдарга куучындап бер.

Вася бажын 6р6 к6д6рбей, колыла чамчазынын эдегин уужап, кимирендиди:

— Рогатканы колго тутпазым... Якшы 6ренерим...

К6нд6й Иванович онын эрмегин учыва чыгара укпай, ненин де учун Казанцев Юраны к6ст6п, онон ары куучындады:

— Селбековло жангыс колхозтон келген балдар коомой 6ренчиктер деп кем де айтпас. Же озор н6к6рининг жарабас кылыктарын к6р6п те турза, оны кандый бир якшы немеге 6редиди аларга кичеебей жадылар...

Юра ол тужунда с6рекей тын уйалган. Директор куучындап божогон кийининде ол, солдат чылап, т6п-т6с турала, кызыл галстугынан эмеш кызарып турган, тегин де узун мойынын ч6йип айтты:

— Бис, пионерлер, Митяш Саналов, Катя Умнова, мен... болужарыс...

Юра бойынын онойдо молжонып айткан с6зин ундыбаган. Онын учун эмди кирзовый сопогыла чыкту жерге мачылдада базып, ырап брааттылар. Озор т6рг-беш километрди 6тк6н кийининде токтой т6штилер. Кезиктери тургуза ла жолдын жанында баткан жалбак ташка отургылады. Митяш дезе отурбай, кара кулакту б6р6гиле мандайынын терин арчып, айтты:

III

С6рекей жылу к6нде кышкы кийимд6 барарга женил эмес болгон. Балдар тондорынын топчыларын алып та салган болзо, терлеп брааттылар. Озор т6рг-беш километрди 6тк6н кийининде токтой т6штилер. Кезиктери тургуза ла жолдын жанында баткан жалбак ташка отургылады. Митяш дезе отурбай, кара кулакту б6р6гиле мандайынын терин арчып, айтты:

— Чо-орт... Жолло эбирип барганча, мынайда чике барар керек — ол б6р6гиле сол жанына жангып ийди. — Мында жуук...

Миша Чынатов төмөн, өзөктө, карарып турган карагай агашту ортолук жаар көрүп, алаңзды:

— Жол жок, койу жыраалу жерге кизи капшай барып болор эмеш пе?

— Тьфук! — деп, Митяш түкүрди. — Жыраадан не коркыр? Койондор чылап өдө бербей!

Бир будын өдүгинен суура тартала, эмеш сууга өткөн оромыштарын катап ороп отурган Юра жарадып унчукты:

— Митяштын айтканы чын! Койондор чылап ойлоп, өдө берерис!

— Ондо анчылардын тургускан тузактары бар болбозун... — деп, Катя кокырлады.

— Андый болзо, сангыскандар чылап, чип-чике уча берерис!

— Чын, чын! — ончозы каткырышты — учуп баралдар!..

Эптү-жөптү жүргөн нөкөрлөр бир эмеш амырап алган кийининде өзөккө түжүп баскылады. Олор көбүктелип агып жаткан сарызымак суулу жууканы жараттай брааткандар. Ончозынын кийининде барып жаткан Митяш жолой учураган карагай жадыктан жаан чобра кодорып алып, оны ортозынаг томырак-ла үйттейле, ого узун агаш кондурды. Бойынын жазап алган «керебин» түргөн сууга салып ийеле, кийининен ары жүгүрип кыйгырды:

— Э-э-эй!.. Жол береер!

Алдында барып жаткан нөкөрлөри кайа көрөлө, база кыйгырышты:

— Крейсер клеет! Крейсер... Ура-а-а!

Селбеков «крейсерди» уткып, оны адар күүни келерде байа мергедеп ийген рогатказын карманынаг жоктоп турды. Бу тужунда Катя «керепти» тозып алала, жаратка токтодып ийди. Ол «Божот, божот!» — деп уулдардын кыйгырышкан табыжы ортозында бойынын колпладын мачтага буулап койды.

Чанкыр парусту «кереп» түргөн суунын чакпынду жерлеринде ары-бери жайканып, тымыктарда айланып турды. Кезикте кичинек ажулардаг ашканда, чобраны сууга чөйгүп, жаңыс ла парусту мачтазы көрүнүп браатты.

Балдар «ай-уй» дежип, кийининде артпаска кичееп турдылар. Вася ончозынаг тын сүүнип, уча берерге турган чылап, эки колыла улам сайын жагып, секирип браатты. Же бир жерде тайкылала, таралжып, жардын бажынаг жууканын түбинде шоркырап турган сууга «күч» этти.

Сүүнчилү ойын үрелди. Парусту кереп ундылып калды. Балдар ончозы жуукадан ойто чыгарга албаданып, кармадап турган нөкөри жаар болдылар.

Вася сууга тыг өтпөгөн дө болзо, токтоорго келишти. Кереп десе олорды сагыбай, там ла там ырап турды. Удаган жок ол Кадын өзөккө түжеле, кезек өйгө кайдаар да барбай, жангыс жерде айланып турды. Же түрген суунун чапкыны чобразынын бир келтегейине базып ийерде, ол бойынын «капитандарыла» эзендежил аларга турган чылап, кичинек парузыла эки-үч катап жангып ийеле, бастыра бойы сууга чөнгүп, көрүнбей калды...

Кадын суунун коолунда тош кыртыштай кайылып, изү чайга салган сахардый шүлү боло берди. Онын тамырлар ошкоч мыйрык жуукачактарыла көстин жажынды аруу суу табыш жок агып браатты. Балдар тере өдүктериле шүлү тошко «шүлт-шүлт» эдип араай баскылады.

IV

Интернатта ас-мас ла балдар артты. Олордын кезиги экинчи сменда үренип, урокторынан бозом энирде божойло, мында конуп алып, эртен жанар дешкиледи; кезиги ыраак журттардан келген учун жангып болбой салгандар. Өскөлөри десе, айылдары сүрекей жуук болуп турарда, мендебей турдылар.

Олор ончозы энирде, ажанып алган соондо, жарык ла жылу кыпка жуулыжала, жигт кеберкек воспитательницала кожо жүзүн-башка жилбүлү ойындар ойноп тургулады. Калганчызында жерселей туруп алала, кожон баштадылар.

Эжиктег бийик сынду, эмеш буурайа берген чачту кижиги кирип келди. Ол кожондоп турган балдардын жанынча араай базып, ненин де учун токунаазы жок көзиле кемди де бедиреп браатты. Онын кийининде Нина Амаатовнанын жанында токтоп, кезек өйгө унчукпай турды. Же кожон божой берерде, сурады:

— «Кызыл тан» колхозко жангып барган балдар ойто келги-лебеди бе?

— Жо-ок — деп, Нина Амаовна бийик сынду кижинин жүзине алдынан өрө кайкаганду көрүп, чөйө айтты. — Олор ненин учун ойто келетен?

Интернаттын заведующийи кабагын жууруп, кимиренди:

— Божотпос керек болгон...

— Ненин учун? — Нина Амаовна токунабай барды. — Жарабас керек чыкты ба? Байла, Селбеков?..

— Та кечкилеген, та жок? — деп, Степан Кумарович колыла ээгинен сыймай тудуп, айтты. — Кайылган кардын суузы тоштыг үстүле ага берди.

— Качан? — Нина Амаовнанын чырайы кугара берди.

— Бойым көрбөдим... Карануй кирген тужунда деп айдыжат...

— Ондый болзо, балдар кече берген болор бо? Олор тал түште баргылаган эди.

— Та, — деп, Степан Кумарович унчугала, сол колындагы чазын көрди, онын бойы-бойлорыла шымыраныжып турган балдарга айтты: — Слер барып уйуктагар, ой жеткен эмтир.

Балдар жүре берерде, Нина Амаатовна айтты:

— Кечкилеп алган болзо, эмди колхозко једип барган болор, мында ыраак эмес.

— Анайдарда, телефон согор керек — дейле, заведующий эжик јаар мендеп басты...

Нина Амаатовна карануй оромло јаан алтап брааткан узун бутту кижиге једижип болбой турды. Онын учун кезик аразында јаш кызычак чылап, жүгүрип браатты. Ол јаман булдыр јерге бийик каблукту туфлязыла ижемчизи јок базып, почтого јеткенче үч катап јыгылган...

Интернаттын заведующийи воспитательницала экү бүдүн јарым часка јуук ойдин туркунына телефонног айрылбай турдылар. Је «Кызыл тан» колхозтон каруу келбеди. Арт учында Степан Кумарович айтты:

— Је канайдар база? Эртен керектин аайы билдирер болор бо?..

* * *

Интернатта уйуктаарга барган балдардын көп сабазы орындарына јатпай, куучындажып тургулады. Олор бойы-бойлорынын ортозында сөс блаажып, кезикте керижип те турдылар. Олордын табыжынан јаан кыптыг ичи күүлеп турды.

Сыкык көстү сары уул орыннын кырына отурала, нөкөрин бурулап айтты:

— Байа, түште, јанаак деп айдарымда, болбодын. Тенек...

Је онызы кийимин чечпей ле төжөгине көнкөрө јадып, каруун јандырбай турды. Анайдарда, сары уул јудругыла онын мыкынына түртет:

— Олуп калдын ба? Сууны канайып кечерис? Картыс!..

— «Канайып, канайып» — деп, Картыс кайа көрөлө, сары уулга өткөнип айтты. — Сениг санаанда јангыс ла ол. Митяш, Юра, өскө дө балдар... Айса болзо...

Ол база эмеш јалала, бут бажына омок туруп, ончозына угулгадый эдип, тын айтты:

— Балдар!

Табыш токтой берди.

— Селбековтын эјезине барып келер керек.

— Ондо не керегис бар?

— «Кызыл тагнын» балдары Кадынды кечип болбой салала, Васькала кожо ого барган болор бо?

— Чындап та...

Картыс ла база үч уул капшай кийинип алала, эжиктег чыккылады.

Селбековтың эјези Борос үйде јок болды. Картыс эжиктеги јаан чой сомоқты тудуп көрөлө, кайкап эрмектенди:

— Тун ортозына јетире кайда јүрөт не?

Айылдаштарынан сурап укса, «билбезис» дешкиледи. Анайдарда, Картыс нөкөрлөриле кожо бир де неме јартап албай салды. Ол интернатка ойто келип, орынга јадала, узак уйуктап болбой турды.

Картыстың төрөл колхозы ыраак эмес. Ого јетире бешалты ла километр. Кардын суузы эмес болгон болзо, ол Кадынды тошло Карагай јурттың одожынаң кечеле, удатпай једе берер эди. Је Картысты эмди тургуза өскө санаалар уйуктатпай турдылар...

Кару најылар! Олор эмди кайда јүргүлейт не? Ада-эзелерине јеткен болзо, сүрекей сүүнгилеп турган болбой кайсын. Је сууга туйуктанган болзо, ойто келерге күчтери јетпей барган... Јерде конгылап јат. Ол эмезе тошло кечип браадала.. талортозына јеткен тужунда.. Эх, Митяш, Митяш, кару најылар! Мен ондо болгом болзом, слерди Кадынды кечирбес эдим..

V

Ортолыктың ак јерлеринде кар јок. Эмеш топсый берген өлөңдөр јенгил эзинге шылыражып, кажайып тургулады.

Койу ағаштың ортозында да кар јука болды. Оның боро-рып калган үстүнде карагай ағаштың түшкин бүрлери ле јүзүн-башка јыраалардың көбөлөктөргө түней јалбырактары саргарыжып, көрүнип келди.

Јол баштап, алдында барып јаткан Митяш кар јок, кургак јерге чыгала, сүүнип айтты:

— Макалузын! Бир ле частың бажында айылда болорыс...

Ол төрт-беш катап алтаган кийининде база нени де айдарга сананган, је бу тужунда кенетийин кандый да неме кургак өлөңдө «шалырт—шалырт» этти. Ол ок тарыйын ээчип јаткан нөкөрлөри јолдон туура јүгүрип кыйгырышты:

— Койон!.. Койон!..

Апагаш анычак корболоп өскөн койу талдардың аразыла көрүнүп-көрүнбей барып јадала, ак јерге чыкты. Ол нениң де учун сан башка, каткымчылу калып, түртпендеп барып јатты. Балдар оның јакшы маптап болбой турганын көрөлө, кийи-

нинен ары сүрүшкиледи. Же кандый бир учуралда бертинген эмезе балу аттырган койон ыраак барып болбой до турган болзо, туттурбай жүрди. Кезик аразында ол кийининен сүрүжип клееткендерди өчөштирерге сананып алган чылап, өнөтийин сыраңай жуук токтой тўжеле, кайа көрүп, каткырып тургандый болды.

— Ой, уулдар! — деп, узун кой терези тонду, капшай жүгүрүп болбой турган Митяш ончозының кийининде барып, кыйгырды — Юра!.. Миша! — ол сүрекей көжүп браатты — Токтогор!.. Чечинип алактар!..

Эң баштап оның кыйгызына аярбай турган нөкөрлөри бастыра бойлоры терлеп, колы-буды тыркыража берген соондо токтой бергендер.

Ак жерди мантап өдөлө, чаал карагайлардың аразына токтоп, жүк арайдан көрүнүп отурган койонноң көзин албай, катанчыларын бачым чечкиледи. Чечинип божогон кийининде Миша качарлары кызарып келген кызычак жаар көрүп, эрмектенди:

— Сен, Катя, бисле кожо жүгүрбе. Бу тондорысты каруулда. Же бе?

Катя мойношподы. Ол жаңысқан артып, байа жуукага тўжерде, сууга өткөн Селбековтын кара пальтозын карагайдың будагына илип салала, коштой турган жабызак төнөшкө отурды.

Койонды сүрүжип барган уулдардың кыйгы-табыжы тынғы берди. Чечинип алган кийининде жүгүрерге жеңил болды. Же ондый да болзо, олардың ижежизин бүтпей турды. Байа белен ле туттурар деп көрүнгөн ан эмди жүзүн-базын сүме таап, оларды мекелеп, колго кирбей жүрди. Олор оны эптү жерде капсап алала, тудар деп бир канча өйгө чыгара албаданып турдылар. Болбосто, агыртып та, өскө дө эп-аргаларды таап кичееп, көрдилер. Бир катап жерди сүзе-сүзе мантап жүрген койон жаан таштарга келип туйуктанарда, оның канайып та чыгып болбос деп көрүнди. Анда да өлүмниң колынан ычкынды. Ол ташты ажыра калып болбой салала, оның кайра ташталып, ажыра салынала, жаан кыйгы-табышту жүргүрүп келген балдарга удур мантады. Миша ла Вася оны тударга эки жанынан жүткүп келгиледи. Же, сүзүшкен кучалардый, терлү мандайларыла бойы-бойлорына «күч» этире согулжалала, эки башка кайра ташталып, чалкойто жыгылылады.

Учы-учында бир частан артык өйгө амыр билбей жүрген койон бош арып берди. Ол кийин буттарыла тебинип, кенек колдоруна улам тумчугыла жерге улам сайын түртүлүп, ажыра салынып жүрди. Бир катап карлу жерге ажыра салынала,

ылтам туруп болбоды. Өлүм жууктай бергенин сезеле, «па-па»-деп калактай берди. Шак ла бу тужунда нөкөрлөрүн озо-лоп ийген Митяш онын үстүнө мүркүт чилеп түшти. Же кой-онго өткөнүп тургандый, багыра берди. Койон десе, эмеш он-доноло, жыраалардын ортозына мантады.

Митяш кан агылган сабарын оозына сугата, тоголонып жатты. Ончозынаг бийик сынду Юра оны ажыра калыйла, бойынын күрөң пиджагын чечип, оног ары жүгүрди...

VI

Уулдар койонды сүрүжип, көп ой өткөнүн билбей калды-лар. Олор Катянын жанына келерде, энир кире берген болгон. Койонды пиджагына ороп, колына тудунып алган Юра айлан-дыра жерди айкап көрөлө, айтты:

— Капшай барар керек...

Эки-үч минуттыг бажында ончозы кийинип алала, база берерде, Селбеков турган жеринег кыймыктанбады. Юра кай-ра көрүп, сурады:

— Сен барбаска ба?

Вася житкезин тырманып, кимиренди:

— Бөрүгим жок...

— А кайда салган?

— Мында ла — деп, Селбеков бүдүмчизи жок унчукты.

Миша ого кылчагдап көрөлө, кагзырап айтты:

— У-у, шалаг! Качан да болзо андый...

Миша ла Вася төрөөн улус, карындаштар. Олордын эне-лери жагыс ады-энеден чыккан. Андый да болзо, Миша бойы-нан бир жаш кичү карындажын сүүбейтен, өскө балдар жокко оныла кожо жүрбейтен. Же каа-жаа учуралдарда кожо жүрерге келишкенде, ол оны тудуш ла арбап, эмезе токтоп туратан. Эмди карындажы бөрүгүн жылытканын билеле, Миша оны согор күүндү болды.

Байадаг нени де сананып, унчукпай турган Митяш кенет-тийин омок үниле айтты:

— Ой, уулдар!.. Акыр, Миша, ого тийбе... Койон сүрүжип жүрерде, казан ошкош жаан бөрүгү бажында болгон эмес пе? — ол кап-кара көзиле сүүнчилү суркурап, нөкөрлөрүн айкады. — Мишала сүзүшкен жерде чачылган болор.

Ончозы каткырышты:

— Чындап та!..

Миша каткырбады. Ол эмдиге жетире кыймыктанбай тур-ган Селбековко жууктап, жакарды:

— Төңөш чилеп турбай, барып бедире, көрмөс!

— Сен дезе... кыйгырба — деп, Вася ыйламзырап айдала, чаал карагайлар жаар ууланды.

Арткан балдар оныг ойто келерин сакуйбай, ээчий баскылады...

Бөрүк бедиреп жүргенче тун кирди. Оныг учун эмди Васяны жангыс Миша эмес, же өскөлөри де бурулап турдылар. Же андый да болзо, Митяш жаан борсук терези бөрүктү Селбековтыг кийининег барып, каткыдан токтодынып болбой турды.

— Мынча кирези жаан бөрүктү канайып жылытат не?

Же өскөлөри каткырап күүндери жок болуп, карууна неме айтпай турарда, ол до унчукпай барды.

Жылу. Салкын билдирбейт. Табыш жок. Жаңгыс ла балдардыг буттарыныг алдында кургак комургайлар ла будактар жызырап турды.

Алдында барып жаткан Юра карангуйда тудуш ла булдыр, жыраалу жерге, эмезе кайылган кардыг суузына учурап турды. Оног койу агаштыг аразына кирерде, керек там коомойтый берди: жердинг сомы торт көрүнбей барды.

Юра жаман жерге туйуктанала, айтты:

— Митяш! Сен, жолды билетен кижи, Селбековты өчөштиргенче, жол башта.

— Мында жол бар эмес — деп, Митяш ичкери барып, эрмектенди. — Жердинг сомы көрүнбей турарда, отура түжүп, көрүп алар керек...

Ол бир эмеш барып жадала, агаштыг куйузында кенетийин токтоп, нени де тыгдай берди.

— Не болды? — ээчий келип жаткандардыг бирүзи сурады.

Карууна Митяштыг үнинин ордына жаан агын сууныг табыжы угулды. Ол там ла жууктап, там ла жаап турды. Жарым минуттыг бажында түрген суу өнөтийин балдарды корыдарга турган чылап, омордыг жанынча өдүп, анчадала тыг күркүрей берди.

Сүрекей жылу күндерде кар кайылып, тоозы жок кобы-ликтерден Кадынга кирген суу бадышпай барып, кайда да калын тошты алдынан өрө көдүрип жемиреле, үстүне чыгып, ага бергенин ончозы билгиледи. Кечер арга жок. Же тоолу ла минут мынанг озо кечер аргазы бар болгоны база да жарт болды. Оныг учун балдар ончозы Вася жаар кылчандап кордилер. Же алаатый береле, эдер немезин таппай, тым тургулады.

Ончозынанг озо Митяш калтангай берди.

— Капшай ла ойто баралы! — деп, ол жакару берип турган аайлу айдып, тоныныг эдегин курдыг алдына кыстанып алала, жердинг жакшы-жаманын талдабай жүгүрди...

Балдар база бир канча кыйын-шыраны өдүп, коолдыг да-
нына келеле, олордын ижемчизи калас болгонун билгиледи.
Суу мында да тоштыг үстүлө агып, коркушту шуулап турды.

Селбеков ортолыктаг чыгар аргазы жок болгонун билген
кийининде, бастыра бойы корчойоло, жүзин алакандарыла
бектеп, сыктай берди.

— Эйт, багырба, шалаң! — бойы да жүк арайдаг ыйлабай
турган Миша аай жок кекенип, Селбековко шүлүзин ошкош
калып келеле, тиштерин кыжырадып, тамагынан тутты — С...
сениг керегинде!.. — онын жүзи саң башка жуурылып кор-
куштулайды, эрди тыркырай берди. — Өлтүрерим, шалаң!

Юра оң колыла Мишаны жаказынан капкан ла бойынча
кайра тартты. — Божот! — сол колыла туткан койон онын
өткүн үнинен коркып, калактай берди: «па-па-па», же ол
оныг табыжына аярбай, уулды силкип, кайра тартып турды.
— Божот! Оног өскө бис...

Умнова Катя да Чынатовты жегинен тартып, уялтарга
кичееди:

— Пионер онойдо кылынар ба?

Селбеков өштүннн колынаг айрылала, чамчазынын топ-
чызын жоктоп, сыктап турды:

— Ту-у-даган... и-ийт чилеп...

Митяш байа колплаттаг үзүп алган бөслө тагып салган
колыла онын ийнин араай таптап, кокурлады:

— Кем жок, Вася: бис эртен таң атса ла ымжак уйазында
отурган бөднөннн балдары чылап, бөрүгннге отурала, сууны
кече берерис.

Селбеков, бу жылу ла амыр-энчү айдылган кокурдаг
улам санаазы эмеш жарый берерде, ый өткүре чала күлүмзи-
ренди. Өскө дө балдар сүрекей жаан жеткерге киргендерин кез-
зек өйгө ундыла, токунай бердилер.

VII

Амыр-энчү, бүркүк тегериде сайак чачылып калган жыл-
дыстар өчөмик жарып тургулады. Каразымак булут араай
чөйлип браадала, ортозынан үзүлүп калды. Үзүлгөн жеринен
ай көрүнүп келди. Ол бу ла жуукта агарып жаткан, эмди ка-
рара берген жерди аяктап, кар кенетийин кайылганын ла
Кадын суу атыланып чыкканын жаратпай, жалбак жес жүзин
чырчыйтып алгандый болды.

Агаштыг аразында балдардыг үндери, анда-мында бу-
дактардыг сынып турган табыжы удаган угулып турды.

Кар жок жерде турган жаан жойгоннын төзинде кургак одын
көптөй берди. Же Митяш оны асынды. Ол столмо ошкош

бийик төгөш таап алала, оны жыгарга албаданып, бир жанынан, оноң экинчи жанынан ийдип көрди. Болуп албай салала, нөкөрлөрүн кычырды.

Газылдары чирип те калган болзо, бек турган төгөш беш баланың күйүнө чыдабай, төзинен жызырай берди. Оны жыгала, өмөлөжип, одуга экелип алган кийининде, Митяш сүйүп айтты:

— Бу таңга жетире күйүп жадар.

Ол отура түжүп, төгөшкө жаба бир эмеш тос салала, оындарынын эң чичкезин талдап, үстүнөн салып турды. Нөкөрлөри көстөрүн онын иштенип божобой турган колдорынаң албай, от жалбырай берерин энчикпей сакып тургулады. Олор сакыбас жанынаң ортолыкта туйуктанала, эртен таң аткан кийининде бу жеткерден чыгар аргазы табылар болор бо деп, бир эмеш иженип тургандар. Эмди тургуза эң керектүзи узун түнди кыйып-шыразы жокко өткүрүп алатаны болгон. Онын учун олор жаңыс ла оны санап, байадаң бери одын тажып, жалкурбай иштегендер. Же серенке бар-жоңын бойы-бойлорынаң сурап угатаны нениң де учун олардын санааларына кирбей турган. От кемде де жок болгоны калганчы ла минутта жарталды.

Митяш ончо немени белетеп алала, алакаңдарын жыжыштырып, жүзин өрө көдүрди. Караңуу да болзо, онын сүйүп күлүмзиренгени билдирди.

— Же, уулдар! — деп, ол омок айдала, кенетийин туктурыла берди. — Серенке... а?..

Ончозы онын сураган немези жок болгонын билгилезе де, колдорын куру кармандарына сугала, бойы-бойлорына көрүп, унчукпай тургулады. Олор бу ла жуукта, журт жерде жүрер тужунда, серенкени неге де бодогылабас эди. Же эмди тургуза ол телекей үстүнде ончо немелерден баалу деп билдирди. Жаңы ла «жакшы жылу конуп аларыс» деп балдардын иженип жүргөн ижем-жизи түженип көргөн сүрекей жараш немедий кенетийин жоголды, түргөн канатту куш чылап, кайдаар да уча берди.

Митяш отурган жеринен турбай, санааркай берди. Миша, Катя ла Юра узун төгөшкө жергелей отурала, жүзүн-башка уур санааларга алдырып, унчукпай турдылар. Селбеков дезе олардын кийин жанында кургак жерге отурды. Ол оозына нени де сугуп чайнады...

Митяштын адазы ус колду кижини. Ол колхозто столляр болуп, жаңы тудулган туралардын көзүнөктөрүн ле эжиктерин, эмезе столдор, отургуштар ла оноң до өскө немелер

эдип туратан. Ада-Төрөл учун Улу жуу башталарда, фронтко барды. Ондо ол будынан шыркаладала, үч айдын туркунына госпитальда жадып, эмденип алган кийининде механиктерле кожо автомашиналарды ремонттоп, түни-түжиале иштеп турды. Оюнг жанып келеле, колхозто кузнец болуп иштей берди.

Бачым Айдаровичтин кылыгы өскө улустардыйнаг башка. Оныг жүрүминде кандый бир жарабас та керек чыкканда, кунукпайтан. Ол жаантайын ла кокурлап жүретен.

Бир күн Бачым Айдарович ижинен орой энирде жанып келеле, ажанып та албай, орынга жадып, эмегенине айтты:

— Бу Сары-Галдын суузында чараган деп неме торт жок туру ине, чорт... Байа ижимнен божойло, балык кармактап, камык өйди калас өткүргем. Тудуп алганым эки ле бакамаш. Тьфу!

— Же канайдар база, ол до кирези тутканыг жакшы — деп, балыкты сүрекей сүйүтен Жагар өбөгөнүн токунадып эрмектенди. — Эртен жымырткала кожо каарып берерим. Балыктын жыды ла бар болзо, болор. Уйукта...

Эртенгизинде Жагар темир табакка беш жымыртка оодып, үстүнөн бир стакан сүт урала, оны калбакла булгап, орында жаткан өбөгөнүнөн сурады:

— Балыгын кайда эди?

— Ме — деп, Бачым Айдарович сол колын сунуп айдала, көзин жетире ачпай, кирбиктери өткүре эмегенин азыктап көрди.

Снызы эки сабарынын бажы жарылып, коркушту тижип калганын көргөн бойынча, калбагын столго чачала, эки колын чабынып ийди:

— О куда-ай! Бу канайып калды?

— Жаан маска «Сен мени түнге жетире амыратпай туруң» дейле, сабынын учынаг секирип түшти...

Жагар меке учун өбөгөнүн арбаардан болгой, ого килей берди:

— Кайда, тагып берейин... Айла тенегиңди жажына таштабас не кижн болдың сен?

Бачым Айдарович сок жагыс уулын бойына түңгей эдип үредерге кичееп туратан.

Жагы ла талтаңдап база берген Митяш кезикте кату полго жыгылала, ыйлай бергенде, энези оны капшай ла колго аларга жүгүрип келетен. Бачым Айдарович десе оны токтодоло, уулын көкүдип айдатан:

— Кем жок. Эр кижн алдырбас эмей.

Митяш эмеш жаанаган кийининде алазы ого кичпек кол кирее, струш ла маска берип, агаштаң кандый бир немени эттирип туратан. Уулчак түжүне ле узанып, камык досколор-

ды, кезикте инструменттерди де калас үреп салатан. Же Бачым Айдарович оны арбабайтан.

Бир катап Митяш кичинек доскочоктон скамейке эдип алган. Же ого сүүнерден болгой, жүк ле арайдан ыйлабай турды, ненин учун дезе, кыйыжып калган торт бутту скамейке жыгылып турды. Же Бачым Айдарович оны көрөлө, айтты:

— Батаа, уулым скамейке эдип алган туру ине! Буттары эмеш кыйыжып та калган болзо, кем жок, жакшы. Эртең оңок артык эдип аларың.

Митяш кичинектен ала адазыла кожо жүрүп, жаантайын ого өткөнүп туратан. Ол эмди де сүүген адазына түңгей болорго кичеенип, жерге байдастанып отурала, эки колыла тизелерине тайанып алды: жаңгы ла белетеп салган одыны жаар коруп, кандый да кожонунг мелодиязын араай сыгырып отурды.

Былтыр амыраар күнде Митяш адазыла кожо сымдалап жүрген. Ол тужунда олордо серенке база жок болуп калган, жылыйган. Анайдарда, Бачым Айдарович фуфайказынын кадрын жигинен сөгөлө, оңок бир эмеш вата чыгарып алды. Оны патронго таарынын үстүне салала, адып ийген... Эмди тургуза мылтык бар болгон болзо, Митяш от керегинде сананбас та эди. Же мылтык алар жер жок. «Канайдар?..» Жебрен чактагы улус чылап, агаштаг ийик ошкош неме эделе, оны бир учыла өскө агашка түртей тудуп, капшай айландырза, отты таап алгадый ла. Же ол эп-сүмеге керектү немелерди эдерге узак. Отук дезе?.. Кичинек томурак бычактан өскө бир де неме жок. Андый да болзо, Митяш от табарына иженип, омок үниле айтты!

— Же, уулдар, отты жалбырадар керек! Чо-орт.

— А серенкеге бай кижин болзонг, күйдүр ле — деп, кезик балдар каткырышты.

— Мен слерди бу ортолыкка тегин кычыргам деп бодоп тураар ба? — Митяш турала, айландыра көрүп, эки колын жайа тутты. — Мында от толтыра! Агашта, өлөңдө, ташта...

— Чын, отук-таш табар керек! — Юра сүүнди. Митяштын айткан сөзи чедирген бололо, онын жүрегин жылыдып ийгендий болды.

— Билерсер бе не? — деп, Митяш оңок ары эрмектенди. — Слер, Миша, Катя ла Вася, кургак өлөң жулаар. Төжөндрис. Бис дезе, Юра ла мен, суунын жаказына барып келерис. Же бе?

Бирүзи де сөс блашпады, ончозы жөп.

Миша мынаг озо Митяштын «командовать» эдип турганын, байла, аратнай салар эди. Карын нөкөрлөрүн бойы башкарарга кичеер эди. Ненин учун дезе, онын адазы эки жыл мынаг кайра Советский Черүдөг офицер болуп жанган.

Анайдарда, Миша кандый да болзо, командаларды ончозынан артык билер. Онын бүдүжи де военныйга келижет. Коль-буды тыг ла чеп-чек базытту, бойы кара галифе брюкалу, жажыл ббстог эткен кыскачак тонду, бажына кийип жүргени кызыл чолмонду офицерский бөрүк.

Балдар эки башка «черүге» боллинип жуулашканда, эмезе өскө кандый бир военный ойын ойногондо, Миша командир болуп туратан. Же эмди нениг де учун онын санаазына бир де команда кирбей барды. Айла мында, ортолыкта, болуп турган керектер военный болгон болзо, нени эдетенин ол билер эди.

Мишанын жүрүми бу ойго жетире көм жок, жакшы өдүй турган, сүрекей ле уур керектер качан да болбогон. Эмди та оног улам, та өскө шылтактын жерегинде ол ортолыкта туйуктанган кийининде бойынын күчине чала бүдүнбей барды. Жагыс ла Митяшка иженип, онын айткан сөзин угуп жүрер болды.

VIII

Митяш ла Юра ыраакта «ш-ш-ш» деп, кандый да коркушту жаан жылан ошкош, шуулап жаткан суу жаар ууланым, карануйда көрүнбей калдылар. Арткан балдар кичинек тонго барала, ондо жемзенип жүрген борсуктар чылап, кургак өлөңди шалырадып, иштей бергиледи.

Селбеков бир-эки ле минуттын бажында кыймыктанбай барды. Ол кандый да ишке таскабаган колдорун кату өлөңгө кестирип алала, ачузына чыдап болбой, бастыра бойы корчойып калган отурды. Көзинен база ла жаш келди. Же ол Мишадан коркып, үн чыгарбай ыйлап турды. Катя ого жууктап келеле, керектин аайын билген кийининде айтты:

— Сен өлөңди бажынан тутпай, төзинен тут. Онон башка меелейинди кийип ал.

Селбеков нениг де учун меелейин кийбей салды. Эки колун оозына жууктадып алала, ачып турган алакандарына үрүп, байагызы ла аайынча кыймыктанбай отурды. Же онын кийининде коштой турган кызыктактаг эмеш уялган ошкош. Жерге күүн-күч жок эгчейип алала, иштей берди. Ол бойынын жулуп алган өлөңн нөкөрөлөриле жагыс жерге тажыбай, башка салып турды. Же жарым да кучакка жетирбей салала, ижин ойтю ло токтодып ийди. Өлөңн иң үстүне отурала, эмдиге жетире жакшы кургабаган пальтозынын карманынаг калаштын оодыктарын чыгарып, чайнап турды.

Миша ого аярбай турган. Ол сүрекей койу өлөңдү жерге учурайла, көптөн белетеп аларга кичееп турды.

— Отты та күүдүрүп аларыс, та жок — деп, ол коштой иш-

тенип турган Катяга айтты. — Кандый да болзо, жакшы конуп аларыс.

Өлөң жакшы да болзо, беги коркушту. Кызычак сүрекей эптү, же күчи ас колдорыла оны үзүп болбой барды. Миша оны көрөлө, айтты:

— Катя, мен жаңыскан... сен дезе, тажы.

Же тийин терези тонычакту кызычак ижини таштабай, сары өлөңниң ортозында жаскы жазалду койон ошкош борорып, бирде түзелип, бирде ойто энчейип божобой турды.

— Мен база бир эмеш болужып берерим — деп, ол узун тулундарын ийини ажыра салынып, унчукты. — Тажырга узак эмес.

— Командирдин айткан сөзин угар керек! — деп, Миша байадан айрылбай турган карыкчылду санааларын жүк арайдаң көмө базып, кокурлады. — Оноң өскө нарядка барарыг.

— Командир болзон, погоныг кайда? — Катя талан-келенг эткендий, ап-ару, чичке үниле каткырды. — Байадан не учун айтпадыг? Угар эдим.

Миша унчукпады. Ол ойто ло жүзүн-башка коркушту санааларга алдырала, Катянын айткан калганчы сөстөрүн де укпай калды, эмди тургуза бар жок күчин салып, өлөң жулуп турган иштин учурын да билбей барды.

Кезек ойгө унчугушпай иштеп тургулады. Онын кийининде Миша бажын өрө көдүрип айтты:

— Эмеш амырап алактар.

Катя ого жууктап, коштой отурган соондо, ол араай эрмектенип сурады:

— Сен не деп бодоп турун?.. Бис мынаг жанып боло-рыс па?

Катя тулундарын өлөңниң боркызынаг арлап, эмеш сананып отурала, айтты:

— Та... Сууны канайып-канайып кечер керек.

— А кечип болбой салзабыс?

— Жас жаңы ла башталып жат. Айса болзо, соок күндер келер. Суу ойто жабызай берер. Кандый бир жерде тош оодылбай артса, кече берерис.

Миша бир эмеш унчукпай отурала, катап сурады:

— Удай берзе, нени жиирис? Бистин алган калажыс бир де катап тойо ажанып аларга жетпес. Ого үзеери от то жок...

Сууны кечер аргазы табыларында, Митяш ла өскө дө «эр улус» бүгүн-эртен от күйдүрер эбин таап аларына Катя бир эмеш те аланзыбай турган. Жаңыс курсак керегинде санаа онын жүрегин ачыдып турды. Же ол карыкчылду санааларды бойынаг ыраадып жүрди.

— Кем жок, өлбөзис — деп, ол кунугып отурган Мишаны токунадарга кичесди. — Сен Робинзон Крузонунг керегинде бичикти кычырдыг ба?..

Катя кичинектен ала жалтанбас, чыдамкай талайчылар ла жүзүн-башка экспедициялар керегинде бичиктерди сүрекей жилбиркеп кычыратан. Онын бойында библиотека, жажына ла географиянын үредүчизи болуп иштеген таадазынын сыйлап берген бичиктери бар.

Миша ас-мас ла бичиктер кычырган. Робинзон керегинде нени де билбей турган. Онын учун Катянын куучынына жара киришпей, жилбиркегендү угуп отурды.

— Робинзон жагыска болгон, бис десе бежү... Миклухо-Маклайды билеринг бе? Орус ученый...

— Кинодо көргөм — деп, Миша айтты.

— А капитан Гранттын балдары... Билбей турун ба? Олор керегинде база кино бар. Ол меге сүрекей жарады. Жалтанбас кижичи, тапкыр. Ол качан да болзо, алдырбай жүрөтөн. Чын ба? — Катя уулдын жүзине көрөлө, каруун сакыбай, онон ары айтты. — Кижичи кичесгенде, бойынын амадузын бүдүрүп алатан. Бедиреген немезин качан да таап алатан. «Капитан Гранттын балдары» деп картинада, Роберттинг кожонунда онын керегинде чын айдылган...

— Же акыр, Митяш ла Юра удабас келгилеер — деп, Миша кызычакты токтодып айтты. — Узак отуруп калдыс...

Катя бир кучак өлөңди апарып салды. Ойто келип жадала, ак жерде үкү чилеп соксойып отурган Селбековтын жагына токтой түшти.

— Бу сен база ла неме этпей отурун ба, Вася? — деп, ол сурады.

— Болор, — Селбеков жениле тумчугун арлап унчукты. — Меге көп керек жок, пальтом узун..

— «Пальтом узун». Эх, сени!..

Катя сүрекей тын чуулданып, көп немени айдарга сананган, же колыла жагып ийеле, жүрө берди. Ол Селбеков керегинде Мишага куучындап берер күүндү болгон. Же «база ла согушар» дейле унчукпады.

*

Карагайдын төзинде бир буул кирези өлөң жатты. Онын бир келтегейине айдыг жарыгы тийип турды. Селбеков көлөткөлү жерге барала, бойынын белетеген төжөмжи өлөңине жадып алды. Миша оны удаан көрүп, нени де сананып турды. Онын кийининде карындажын согорго колдору кычып та турган болзо, оныла беришпей, эки жаан таштын ортозында, жыраанын төзинде агарып жаткан койон жаар басты.

Эң баштап буудан айрыларга албаданып, бир канча ой-дин туркунына аай жок туйлап, калактап божобой турган койон эмди жобожый берген. Катя оны арказынаг сыймаарга турарда, ол калыбай, жаныс ла узун кулактарын кызынала, чала эмеш калтырап жатты.

— Коркыба, жараш койноок — деп, Катя оны јалякай эжедий эркеледип, жылу сөстөр айдып турды. — Коркыба, экем, бис јаман этпезис. Јанып келзебис, амтанду курсакла сыйлаарыс. Бисте јадарыг, оног өскө сени түгей ле агчылар, эмезе түлкү...

Ол онойдо эрмектенип, «мениг адам ветврач, энем медфельдшер, колдорыга операция эдип берерлер» деп ичинде сананып турды.

Миша талдаг кезип алган јаш корболор, эдегинде бир эмеш кар экелеле, оны койонныг алдына салып айтты:

— Мынаг бараак, Катя, оног өскө ол бистег коркып јибес...

IX

— Ой улустар! — деп, Митяш узун чичке сынду Юрала кожо өлөгнинг јанына токтойло. эрикчег тымыкты бузуп кыйгырды. Ол тоныныг эдегин кайыш курыныг алдына кыстанып, бөркүн кулагынаг тудунып алган турды. Онын терлеу кара быјыраш чачы айдын јарыгына јалтырап турды. — Бу обооны кем тургускан, кемнинг бригадазы?

— Селбековтыг! — кайда да көрүнбей турган Катяныг каткы өткүре айткан уни угулды. — А слер не улус болуп тураар?

— Бис геологтор — Юра унчукты.

— Јок, садоводтор — деп, Митяш оны түзетти. — Јакшы иштеген бригаданы сыйлаарга яблокалар экелдис.

Митяш ла Катя јууктап келерде, ол сайлу јерден талдап алган таштарын койынынаг чыгарып айтты:

— Јигер мыны.

Катя топ-тоголок апагаш таштарды көрөлө, сүүне берди:

— Кандый жараш! Яблокалар эмес, такааныг жымырткалары туру ине.

— Картошко до бар болор керек — деп, Юра карманынаг кара таш чыгарып эрмектенди.

Миша кара ташты колго тудала, оныг бескезин билерге турган чылап, өрө-төмөн экчеп айтты:

— Бу мындыг яблокала Васьканы сыйлаар керек...

Көлөткөлү јерде көрүнбей јаткан Селбеков бойыныг төжбөгөн өлөгин шалырадып, кыймыктанды...

Балдар эжелген таштарын жаңыс жерге таштайла, эг баштап бир эмеш ажанып алар керек дешкиледи.

— Же, күндүлү айылчылар — деп, Митяш тонынын эдегин кайра түрөле, колын карманына сугуп, карган апшыйак ошкош эрмектенди. — Бу жыл бистинг ортолык жеристе аш коомой бүткөн, чо-орт... Менде алаканча ла эки тилим калаш бар эди... Коомой сыйлаган учун тыг ачынбагар. — Ол саржулу бутерброд чыгарала, оны беш кижиге канайда үлеерин билбей турды.

Балдар каткырышты:

— Мындый лаан ортолыктыг ээзи бай болор керек.

— Калаш жокто, бисти бого не учун кычырган?..

— Акыр, Митяш, сындырба — деп, Юра айтты. — Эг баштап бисте ончобыста канча кирези барың көрөлдөр.

— Чын. — Митяш жөпсинди. — Ончогор бу тужуна салыгар. — ол жерге бир эмеш өлөң жайала, оныг үстүне бутербродын салып койды. — А Вася кайда?

— Васька! — деп, Миша кыйгырды. — Келбей канайып туруг? Сениг өлөңинди кем де албас.

Селбеков жууктап келеле, айтты:

— Менде калаш бар эмес.

— А байа, түште нени жиген?

— Ол канча лаан? Айылымнаг ажанбай баргам... эжем үйде жок болгон.

Чын айдар болзо, Селбековто бу ла жуукта жарым каралька калаш ла беш пряник бар болгон. Же ол эртенги күнди саянбай, одын тажып божогон кийининде ончозын жип салган.

Арткан-калган оодыктарын дезе, өлөң жулар тужунда кармандарынан кактап алды.

Катя ол керегинде билип те турган болзо, унчукпай отурды.

Төрт кижининг калажы жарым да килограммга жетпес болды. Анайдарда, Митяш айтты:

— Бис беш кижиге бу калашла кандый да болзо, эки-үч катап ажанып алар учурлу: бүгүн, эртең, сонгун.

Ончозы жөпсине берерде, ол бойынын бутербродын беш кижиге үлейле, арткан калашты Катянын колына берип, айтты:

— Кладовойды сен башкараың, нөкөр Умнова.

— Жаңыскан жип салзам, не болор? — Катя калашты курен бөстөң эткен сумказына салып, сурады.

— Алтын тулундарыңды блаап аларыс.

— Жок, ондый эмес — Миша жөпсинбеди. — Талдаг узун пряниктер сындырып алала, сыйлаарыс.

— Мен бодозом, — Юра күлүмзиренген жүзин алаканыла

бектеп, эрмектенди, — кладовойды Васяга башкартар керек...

— Ол тужунда ичи-жардыс «порт» эдип жарылар болбой — деп, Митяш каткырды.

Ончозы кокурлажып, «ажангылады». Жангыс ла Вася ажанбай, бойынын үлүзин карманына сукты.

— Тойу болзон, ойто берип ий! — деп, Миша оны көрөлө, жакарды.

— Тал түштег берип неме жибеген кижин канайып тойу болотон? — Селбеков кайдар да туура көрүп, кимиренди. — Суузуп, турум. Оныг учун...

— Андый болзо... Кор, Вася — деп, Митяш жуугында турган койу талдар жаар колын уулап айтты. — Ондо кичинек кара-суу бар. Жуугаш, бежен метрден ашпас. Ичип алала, биске де экелип бер.

Балдар ончозы Митяш жаар кайкаганду көргүледи: «Бу нени айдат не?»

— Сузуп алгадый неме бар эмес — деп, Вася туруп айтты.

— Ондо стакан бар, таап аларын.

Селбеков кара-суудаг ойто келеле, бир де неме айтпай, бойынын жерине отурды. Митяш оны аяктап көрөлө, сурады:

— Суу экелдин бе, Вася?

— Кандый да стакан жок. Кижини төгүндөп...

— Батаа, канайып көрбөдиг, уул? Стакандар толтура ине!

Митяш турган ла бойынча кара-суу жаар жүгүрүп барала, онго жоон комургай тудунып алган келди.

— Ичеер, балдар — деп, ол бир учынан суу тамчылап турган комургайын нөкөрлөрине берип айтты. — Капшай, онго өскө «түби» жайгыдагызындый эмес, коомой...

Түн ортозы жууктап келди. Өзөктин ичи алдынан өрбө эмеш жыбарлап турды. Андый да болзо, соок эмес, кижини от жокко до конуп алгадый болгон. Же балдар түнгөй ле от күйдүрүп аларга кичеенип турдылар. Кайдаг көрөр, айса болзо жылу турала, кенетийин соок келер? Кижини ончо неме ни озо ажындыра билип алар эмес.

Отук-таш — тегин неме. Же келишпес айалгада оны да эдип алатаны жеңил эмес болды.

Жирме минутка жуук ойдин туркунына тер чыкканча иштеген иш тузазы жок өдөт. Же Митяш ла Юра чөкөнбөй, баштаган керегин учына жетирерге кичеенип божобой турулар. Олор бойы-бойларына одош турала, талдап алган таштарды жерде жаткан таштарга улай-телей соккылайт. Соккон кийининде жабыс энчейип аладылар. Кайдар да тоголоно берген ташта-

рын карагуйда жоктоп, кезик ойгө сыйа базып жүреле, ойто түзелип, база ла соккылайт: жырс-марс, жырс-марс. Бу тужунда кандый бир туура кижн олорды көрөлө, «түн ортозына жетире кажык ойноп турган кандый балдар болды бу?» деп кайжаар эди.

Арт-учында Митяш ачына берди. Ол бар-жок күчин салып согордо, жымыртка ошкош тоголок тажы жердеги таштыг кырынаг кыйала, пальтозынаг вата кодорып отурган Чынаатов-тын јодозына келип тийди.

— Жо-о! — деп, Миша эки колыла јодозынаг тудуп кыйгырды. — Мм... Канайып тураар, уулдар? Бир де неме этпей уйуктап јаткан Васьканы согор керек, — ол кокурлаарга кичееди. — Слер дезе... көрмөстөр...

Бир апагаш ташты јук арайдан оодып алгандар. Јерге байдастанып отурган үч уул отук-таштарына куу ордына вата салала, томурактарыла чаккылай бердилер.

Кичинек таштардыг кырынаг өрө чачылып турган оогош алтын жылдыстар балдардыг јүстери кезек ойгө жарыдыл, көстөринде, кичинек күскүчектерде чилеп, фейерверктер ошкош ойноп, үч жерде јалтылдап тургулады.

От күйгелек те болзо, уулдардыг јанында чөгөдөп отурган кызычак јалкын ошкош јалтылдап турган чедиргендерди көрүп, сүүннп турды. Је оул тегин ле көрөргө келген эмес. Онын колында — вата, кургак өлөң, тос. Уч уулдыг кажы бирүзинде куу күйе ле берзе, ол отты јаанадып аларга болу-жып берер.

Је чедиргендер улам сайын чачылып та турза, отук-таштыг кырына салган ватага учурабай турдылар. Каа-жаа учурап та турган болзо, нениг де учун јапшынбай, килең тошко тийгендий кайып, ойто чачылып тургулады.

Митяш јаан тагышту чычалыгы бир јанынаг сыстап, экинчи јанынаг чаптык эдип турган учун отук-ташты јакшы тудуп болбой турды. Је ондый да болзо, бир канча өйдиг туркунына отугын таштабай турды. Учында чөкөйлө, айтты:

— Менен кандый да туза болбоско јат, чо-орт. Тегин жерге чатылдап отурганча, куу эдип көрөйн. Вата эмеш чыкту учун күйбей турган болор. Туште аай јок терлеген эдис...

Ол өлөңди казып, ийттиг тилиндий узун, какшап, јуурылып калган јалбырак табала, оны уужай берди.

База бир канча ой өтти. Је вата да, Митяштыг эдип берген куузы да от алышпады. Анайдарда Митяш томурагыг карманына салып айтты:

— Бүгүн от јокко до конуп аларыс. Кууны эртен јылу күнге кургадып аларыс...

Балдар бойларынын белетеген өлөгүн ыжык жерге жайып, ончозына жагыс төжөк эдип алдылар. «Чочконунг балдары чылап, кожо жатсабыс, жылу болор» дешкиледи.

Жадып уйуктаар алдында, Митяш Селбековты ойгозоло, кожо жатыргызарга сананган, же Миша оны токтодып айтты:

— Оны тийбе, эмеш үрензин.

— Соокко чарчап өлбөзин.

— Кем жок, алдырбас.

— Андый болзо, жаткылагар — деп, Митяш сөс блаашпай, бир эмеш сананып көрөлө, колыла жагып айтты.

— А сен?

— Мен арткан өлөңди үстүгерге обоолоп салала, жададым... Катя ортозына жатсын.

— Чын! — уулдар жөпсингиледи.

Катя мойноп турды:

— Мен жаш бала эмезим.

Уулдар айдышты:

— Сени жаш бала деп кем де айтпай туру. Же бис кандый да болзо, эр улус — жерде конорго үренип калганыс, тонбозыс.

— Акыраар айса, мен эмди ле...

Катя бир эмеш өлөңг кучактап алала, Селбеков жаар жүгүрди. Ол онын бурузын ончозынаг артык билип турган. Же андый да болзо, ого ачынып, үстүнөң кургак өлөңлө жаап койды...

(Учы келетен номерде болор.)

СМОЛЬНЫЙИДАГЫ ТУШТАШ

Смольныйдын жаан оградазында стройго тургулап жаткан ишмекчи дружиналардын отрядтарынын үндери, анда-мында бир канча кижиден жуулыжып алган солдаттардын, матростордын да кызылгвардеецтердин омок куучындары ла чой чеденге буулап койгон ээрлү аттардын киштегени текши тал-табышка биригип, күүлөп тургулады. Жон-улустын өмөлөжип көктөп берген жаңы сопокторлу, ыраак жолго белетеген азык-түлүгин жүктенип алган элчи улустар нени де шүүжип, куучындажып турдылар. Жон-улустын жылбүлерин, сүрекей жаан учурлу санаа-шүүлтелерин Лениннинг бойына айдарга Россиянын башка-башка жерлеринен келгендер.

Василий ле Климыч шакпыражып турган көп улустын ортозында эмеш манзаарый бердилер.

— Ленинге канайда өдөр? — деп, олор төс эжикте турган часоводон сурап уктылар. — Бис Обуховский заводтог — делегация.

— Одүп алган соондо, незин сураар? — деп, часовой күлүмзиренди.

— Одүп алган?—Климыч кайкап, колдорын жайа тутты. — Айдарда Ленин кайда?

— Мында, Смольныйда. Ого бүгүн слерден озо до келген делегациялардын тоозы муннан ажа берген. Је ондый да болзо, ырызыгарды ченеп көрүгөр! — солдат омок көзиле делегацияны алдынан өрө бажына јетире көрүп салала, жаан ла уур эжикте ачып ийди.

Обуховецтер сүүне бердилер. Татьяна Петровна колын өрө көдүрип, крестенерге јазанып алган; је Пресняков чукулду көзиле ого кылчас эдип көрөрдө, колы бойы ла ойто төмөн тўже берди.

Смольныйда улус оградагызындагызынан ас эмес болгон. Башка-башка шинельдер, кой терези тондор, кыскачак кара бушлаттар, эски чекпендер, жүзүн-башка курткалар, бөрүктер ле картузтар. Ончо неме кыймыражып, шакпыражып, табыштанып турды; нени де бедиреп, сакып, кайдар да мендеп турды. Бу, адарулардын уйазындый, күүлеп турган кыймыражуга Климыч эмеш үрене берген, же андый да болзо, нөкөрлөрине кату жакарып салды:

— Бойы-бойлорыгарды таштабай жүрүгөр. Кажы бирүгөр жылыйып калбазын.

Бойы десе көп улустаг онду жөп бергенди кижини таап аларга кичеенип турды.

— Бастыра ла калык-жон Ильичке келерде, бистиг коммунабыс күске жетире Петроградтаг атанып болбос туру — деп, Пресняков аланзып, эрмектенди. — Ол, көрүгөр, толукта кезик жер жайымдалган, ого баралдар!

Делегация жагы ла элбек тепкишле өрө база берген улустаг жайымдалган жерге туруп алды.

— Кандый бир кижидег сурап укса кайдар, Климыч? Мен барайын ба? — Пресняков сурады, Буданцев кезек ойго сананып, унчукпай турала, жөбин берген кийининде барды.

Пресняков, эки жагында көп эжиктерлү узун коридорло удур тон бөрүги жок түргөн келип жаткан кижини көрөлө, сүүне берди: «Бу, мында жаткан кижини болбой кайсын. Жагыс көп улустыг ортозында жылыйып калбазын, кажы бир эжикке кире бербезин, калак... Батаа, бу эжиктердин көбизин!..»

Удур келген кижини Пресняковтын айтканын жазап угуп алган соондо, көзин эмеш сыкыйтып алала, капшай эрмектенип, сурады:

— Обуховский заводтон бо? Жакшы, жарт. Слер канча кижини?

— Бежү, коммунаныг правлениезинен...

— Правлениеде качан ок тудуп алдыгар. Сүрекей жакшы! Эмди Ленинле куучындажарга келдигер бе?

— Оног өскө кемле куучындажар? — деп, кижинин көп сурактар берип, узак куучындаганын ла көзин сыкыйтып алганын чала эмеш жаратпай салган Пресняков айтты.—Өскө улусты билбездис. Кезигин билзе де, коомой билерис.

— Ленинди канайып жакшы билип алдыгар?

Бу сурактыг кийининде Пресняков торт ачына берди: «Бу кижини канайып туру? Электеп, каткырып турган ба, кандый? Кем, кемди, канайда билип алганында оныг не кереги бар?»

— Керек мындый, нөкөр — деп, Пресняков узак куучындажар күүни жок болуп, айтты. — Мени улус сакып туру.

Чөлөө жок. Обуховский заводтыг делегациязы ишмекчи комуна керегинде, кыскарта айтканым, аш керегинде келген деп. Владимир Ильичке айдарга кемди айбылаза жакшы, оны кудайдыг учун жартап беригер. Ленинге куучындажар керек. Владимир Ильичте иш сүрекей көп, бисле куучындажарга чөлөө жогын билерис. Же биске оныла кыйалта жок куучындажар керек. Деревниге барарга шүүп алганым.

— Жакшы, жарады. Бүгүн бисте не күн эди, нөкөр? Чын, чын, понедельник. Обуховский заводтыг делегациязы Ленинге вторникте келзин деп айтсагар. Эртен тура он часта. Бүгүн десе Ленин камык ижинен божобой туру. Мен слердин сурагыгарды ого айдып берерим, жаным оройтыбагар. Эрмектежип алган өйдө келбей калзагар, ол мени сүрекей кату бурулар. Жакшы болзын, нөкөр! — Кизи Пресняковтын кылынан тудуп жакшылажалла, коридорло капшай база берди. Барып жада, кайа көрөлө, база катап айтты: — Ундыбагар, он часта.

Ол кижини ээчий база камык улус мендеп браатты.

— База ла Ленинге келгилеген болбой кайсын. Же бу жаны ла куучындашкан кизи кем? — Пресняков онын ады-жолун да, жамызын да, кажы кыпта иштенип отурганын да сурап укпаган; онын учун бойын бурулап, же ол ок өйдө өскө санаала токунадынып турды: «Тон до, бөрүк те жок жүрерде, байла мында иштеп турган кизи. Туштаган ла кижини бого иштетпес. Мында иштеп турганда, мындый күнде, мынча часта келзин деп айдарда, Ленинге жуук жүрген кизи болуп, керектердиг аайын билетен туру».

... Эртенгизинде Обуховецтер Смольныйдын баратазына таг эртен јер жарыгалакта жууктап келдилер. Олор мендебей, чек басып, бойы-бойлорына көрүжип брааттылар. Кажызы ла Ленинге туштажар алдында нөкөрлоринин санаашүүлтелери ле су-кадыгы кандый эмеш деп, шиндеп тургандый болды.

— Чындап та, кече келген бойынча оныла туштажып болбой салганыбыска кайкаар неме жок — деп. Пресняков эрмектенип турды.—Эмди бастыра Россия онын јобин угарга келет. Көрсөгөрдө, ондо база ла улус толуп калган. Ончозыла туштажып, куучындажарга канча ой керек. Ильич ого үзеери өскө ороондорго карууларды берип тургадый болуп јат.

— Же менен эрмек сураза, нени айдайын? — Татьяна Петровна аланзып турды.

— Берген сурак аайынча санаанда бар ла немени айт. Ол кыйа сөстүлөрди, јылбыгдууштарды сүүбейтен! — деп, Климыч айтты.

Ончо керектерди, јилбиркеген санааларды шүүп, бастыра коркуштарды өдүп, јараар-јарабас шүүлтелерди ылгаштырып салгандый болды. Је ондый да болзо, јууктап келген тушташтын алдында ончозы јүрексиреп тургулады. Бастыра заводтын улусты шүүшкен, је ончо керектердин бүдер-бүтпези ончозын јүрексиредип, кыймыктадып, көдүрп турган кижиден, бастыра улусты терег санандырып турган кижидең камаанду болгон.

Эртен тура соок, салкын јок болды. Јерге салган оттын јанында солдаттар омок куучындажып турдылар:

— Мындый керекти уктын ба? Бистийлер Оренбургтын јанында генерал Дутовты кийининен ары јымжак јерине тееп, көрмөскө јүргүзип ийдилер.

— Анайдарда јуулажып, ижин алган туру.

— Бирүзи качкан, экинчизи табаруга јазанып алган.

— Бу көрмөстөр та кайдан чыгып турган болбогой.

— База кем табару эдерге јазанып алган?

— Каледин деп шилемир бар. Деникин суранып јат, германецтер де тегин отурбай јадылар. База ла биске табару эдерге турулар деп айдыжат.

— Э-эх, генерал Краснов јудуругысты кандый јакшы јытап алган а! Алдында Царский Селоны олјолоп алган шилемир Корнилов то оныла кожо ойто Питерге келерге сананган Анайдарда бис экилезин чыгара тееп салганыс. Керенский Селодон качып, экинчи юбканы кийип алган болбой кайсын.

— Айла нени сананган кижиде болбогой. Городто до отурып болбой салган, бойы јурт јерде артарга албаданган.

Ой өдүп турды. Обуховецтер танылу эжик јаар ууланып баскылады. Эмди кандый бир кижини бедиреп јүрерге, онон јилбиркеген суракты сурап угарга келишпеди. Эжикте колына кызыл бос тагынып алган дежурный оморды уткып, кайдан келгендерин сурап угуп алды.

— Обуховский заводтон бо? Эзендер, нөкөрлөр. Кожо баралдар. Владимир Ильич слерди сакып отуры.

* *
*

Эжик ачыларда, Ленин удуга базып келеле, бойынын төрөөндөрүн, эмезе азыйдаң берн таныш најыларын уткып турган чылап, омок, јалакай, тегин ле кижидий болуп, кирген улусты јылу күлүмзиренген чырайлу уткып алды. Онын учун ончозы сүүнип, санаалары јарый берди.

— Эзендер, эзендер, нөкөрлөр, ичкери өтсөгөр! — деп, Владимир Ильич обуховецтерле эзендешип, ончозын отургуштарга отургузып, шакпырап турды.

Жаңыс ла Пресняков кенетийин эп-жоксына берди. Онын чырайы кугарып, көстөри жаңыс жерде токтобой барды; алаатый берген бойы ту качаннан бери арлабаган арсак тиштерин көргүзүп, оозы ачык тура калды: «Жо калак! Кече мениле ол бойы куучындашкан туру ине. Кажы өйдө келетенин ол бойы ла айдып берген. О. баш бол! Мен дезе ого кандый да жарабас сөсти божодып ийгем ошкош. Эх, онын журугын качан да көрбөдим. Онон өскө мындый жарабас керек чыкпас эди».

Владимир Ильич онын санаазын кычырып, алаатый бергенин билип алган чылап, каткырып айтты:

— Слердин Обуховский заводыгардыг улузы сүрекей жакшы, жана баспас улус эмтир. Бу слердин нөкөригер, — ол Пресняков жаар көрди.— Ленинле туштажып, оныла сүрекей бүдүмчилү куучындашты. Мениле бүгүн туштажатанын, бир де эмеш жана болбой, некеп алды.

Делегаттар бойы-бойлорына кайкаганду көрүшкиледи. Ленин дезе каткырып, Пресняковты терлү колынан тудуп турды.

— Же, Смольныйга канайда једип алдыгар?

— Невский заставадан, Владимир Ильич, бис вагондо којойымдар чылап отурдыс. Же мындый жаан кар жаап турарда, канайда барар? Аттар постромоклары үзүлгенче тартып та гурза, вагон турган јеринен эмеш те кыймыктанбай турды. Неге де жарабас транспорт, уйан.

Ленин катап јилбиркеп сурады:

— Уйан деп айттыгар ба? Чын. Сырангай эскирип калган, кандый да ижемји жок. Жаңы транспорт эдерис — электрический. Же, революционный традицияларды чеберлеп туругар ба? Яковлева Марфаны, Ермаков Анатолий Ивановичти ундыбадыгар ба? Кандый жакшынак улус. Геройлор! Мен олорды сүрекей жакшы билетем.

— Нени айдазыгар. Владимир Ильич, ондый улусты канайып ундытан!

— Слер сүрекей жакшы керекти баштап јалдыгар. Ол кыйалта жок. Же ненин учун сүрекей ыраак барарга сананып алдыгар? Эмеш жуук јерге көчсө, артык болор эмес пе? — Ленин Климычка жууктада отурала, бир көзин сыкыйтып алды. Карууна нени айткай не деп сакый берди.

— Эмдиги кату, аш-курсак јетпес өйдө, аш жакшы бүдетен јерге барза, артык болор эди, нөкөр Ленин. Бистинг ортобыстан көп улус Сибирьде де, Киргизиянын чөлдөринде де каторгада ла ссылкада јүргендер. Ол до тужунда бис јердин аайы кандый эмеш деп јилбиркеп туратаныс: сүрекей жакшы, качан да сүрбеген жаңы јерлердинг учу-куйузы

көрүнбес, элбек. Ондо аш та, садтар да жакшы өзөр, укту малды ла куштарды азырап өскүрер аргазы бар. Огород керегинде дезе куучын да жок, не ле неме өзөр: картошко, капуста, арбузтар, дынялар. Ончо неме бойыска да жеткил болор, Питерге де аткарып, ачананы көмө базып турарыс!

— Сүрекей жакшы. Сөс блаашпазым. Мындый төс керекти билип алыгар, нөкөрлөр. Ыраак провинцияда слердин алдыгарда уур, же сүрекей тузалу тартыжу туруп јат. Слер Совет јангды тынгыдары учун, деревнеге революционный санаа-шүүлтелерди өткүрери, бузалагды јоголторы ла ишкүчиле јаткан крестьяндарды кулактардан јайымдаары учун тартыжар учурлу. Ак-јарык санаалу ла коммунизмниң керегине учына јетире беринген пролетариатты он катап көптөдип алар керек. Ол тужунда бис ачананы ла иш жок јүрерин јоголтып саларыс.

— Обуховский ишмекчилер бойлорының ак-чегин балкашка түжүрбес, Владимир Ильич. Бастыра бар ийде-күчибисти, керек болзо, јүрүмбисти де революцияның кереги учун, большевистский партияның кереги учун берерибис! — деп. Климыч стулдан турала, јаан көдүрингилү айтты.

— Спасибо, нөкөрлөр. Слердин баштаган керегигерде бис слерге не ле болужыбысты јетирип берерис — деп, Ленин бастыра јүрегинен айтты. Ол түрген базытла столдыг јанына барып отурала, чаазынга нени де капшай бичий берди.

— Мыны јер керегин башкарып турган албаты комиссарга табыштырып беригер. Эртең дезе, кыйалта јоктоң нөкөр Мальковко — Смольныйдың комендантына кирип барзагар. Ол арткан керектеригерди бүдүрип аларга болужып берер. Эзен болзын, нөкөрлөр. Јолыгар ырысту болзын!

Владимир Ильич бойының түгенбес, ак-јарык ийде-күчин табыштырып тургандый, орус јердин баштапкы коммунарларын ишмекчи колдорынан кандый да сүрекей јылу ла тын тудуп, эзендежип турды.

Климычтың ла Татьяна Петровнаың јүректерине урулып келген јаан сүүмјиденг, бастыра јажына ундылбай арттан терең ле јарык санаазынан улам көстөри мелтирей берди.

Ильичтин комнатазынанг чыгала, кирнестеге јетире келгенче куучынды баштап болбой турдылар. Олор Ильичтин айткан кажы ла сөзин, оның көрүжин, јылу күлүмдү чырайын ундыбаска кичееп турдылар.

Тенериде соок бүдүмдү кышкы булуттардын ортозынан күн көрүнип келерде, оның јаркындарына чалыткан кичинек, јымжак карычактар, алтын чедиргендерге түней болуп, мызылдай бергиледи.

— Тенери айазып келет. Кандый сүүнчилү күн. Башка! Климыч тымыкты бузуп, эрмектене берерде, бастыра делегаттар оны тургуза ла курчап ийдилер.

— Владимир Ильич нени бичип берди не? Чаазынды көргүзүп бер, Климыч, улусты кыйнатпа! — деп, Пресняков ыйламзыраган үниле сурап турды.

Мирон Климыч Иван жаар кыйа көрөлө, өнөтийин катуланып айтты:

— Көргүспезим. Бир жанынан, чернилала бичиген чаазын түжүп турган карга үрелип калар. Экинчи жанынан, сен, Иван Афанасьевич, кече Владимир Ильичке тушташканыңды, оныла куучындашканыңды кандый закон аайынча бистен жагырып салган?

— Климыч, бажымды кезип, мени өлтүрүп те салган, айдан сөзүм жаңыс: мен оның бүдүжин билбегем, учурал. Билдин бе, учурал болды. Коридорло мендеп браадарда, мен оны тегин ле кижиге бодоп, токтодып ийдим. Эмди дезе, мен ого бойымнын куучынымда канайда, не деп айтканымды торт ундып салдым!

— Эки ырысты алдын! — деп, Татьяна Петровна Пресняковко күйүнип айтты.

* *
*

Заводской школго жаңыс ла обуховецтер эмес, је семьяниковецтер, балтиецтер ле невский мануфактурщиктер де жуулыжып келгендер.

Мирон Климыч тушташ керегинде куучындап берди. Оның кийининде койынынан эрине бичикти чыгарып алды. Бастыра улустар тым боло бердилер.

— Кычырзан, Вася, очкамды жылытып салгам

Василий жүрексиреп, јер керегин башкарар албаты комиссарга Лениннің ийген бичигин кычырып турды:

— «Бу бичикти табыштырган улуска (кырачы-коммунисттердин 1-кы Росс. общество) јерди кайдан, канайып алата ны керегинде јөп лө јакару ажыра болужып беригер, пожалуйста. Баштаган кереги сүрекеј јакшы, ого не ле бар аргаларла болужып беригер.

Ленин».

Байа бичикти угуп, тынып-тынбай отурган улустын сүүмчиле толгон көгүстеринен бир аай чыккан «ура-а-а!» деген үндер күркүрей берди.

— Нөкөр Ленин эзендик болзын!

— Обуховский коммуна эзендик болзын!

МАКТУЛУ КИЖИГЕ

Чуй совхозтыг уй саачы нөкөр
Тадыжековага учурлап турум.

Көрүмжилү жакшынак керектер
Көөлмөк суудый, тым турбайтан.
Ай-канатту шонкор куштый,
Жерди өдүп жөнүлү учатан.
Слердин ижигер керегинде мак
Оостон ооско камылып барды.
Аймактар сайын, турлулар сайын
Ады-жолыгар жылу адалды.
Кош-Агаштын элбек чөлинде
Кожондоп, сыгырып салкын улуган.
Койлорын кичееп, жиит малчы
«Слердий болорго турум» деген.
Көк айаска туулары сүскен
Көк-Суу деп жерде болгом.
Жөнүгө, ишке улусты көдүргөн
Мактулу адаарды ондо уккам.
Жетижылдыктын жолында улус
Бүгүн слерден тем алгай.
Келер ойдин жаңы улузы
Ижеерди көрүп, күйүнип жүргөй!

АМЫР-ЭНЧУ КЕРЕГИНДЕ СӨС

Түштүктен ала
Түндүкке жетире
Амыр-энчү деп сөс элбейт.
Спутник болуп,
телекей үстүлө
Ырыстын үренин
ол тарыйт.
Апагаш канатту
күүлө куштый,
Америкага
ол учуп жетти.

Куудан өлбөгө
от тийгендий,
Куучын-жалбыш
боло берди.
— Ырыс — деп айдып,
Поль Робсон
Россиядан бу сөсти
келип алган.
Кожон болуп
көксине быжала,
Конгресстер сайын
таркап барган.
Лайым мөрөйдиг
маанызы бололо.
Жаңы өйлөргө
улустан кычырат.
Атомнон артык
ийдезин көргүзип,
Амыр-энчү деп
сөс учат.
Буудактап,
бу сөсти тудуп аларга
Буурайганча танмалар
шүүжип келген.
Боннго бу сөс
элейтип једерде,
Боодулардын јүреги
борт эткен.
Амыр-энчү деген сөс,
Орустын, кыдаттын,
корейдинг тилиле
От-жалбыштый изү адалат.
Амыр-энчү деген сөс
Алкыштуга алкыштый,
Кудайзакка кудайдый
угулат.
Бүгүн тартышту,
јенүлү жылдарда.
Бу сөстинг Төрөлин —
Россия дежет.
Откөн јуунын
өргинег коркыйла,
Өштүлер де
амыр деп, биске јөмөжөт

КАЧАН КАЛАШ КЕЗЕРИМДЕ...

Жылу калашты,
Жымжак калашты
Мен жара кезип ийдим.
Ашту јаландарды,
Терлү јүстерди,
Кенете мында эске алындым.
Јалаң жытту бу калашка,
Амтанду кайран калашка
Тургадый үлгер чүмдеерге
Карандаш алдым.
Карандаш алдым.
Калаш эткен
Улусты мактайдым!

Н. ШАТИНОВ

УРЕДУЧИМЕ

Јагы өйлөр алдымда...
Јаан иштер сакуп јат.
Талдап алган јолымда
Буудактардың көби јарт.
Олорды јендеп чыгарга
Уретсен мени, үретсен.
Отты да болзо, тударга,
Керектү болзо, күч берсен.
Мен жүрүмге иженип,
Јүрегим сүүнип жүрейн.
Ашкан күнди үйдежип,
Алдымда өйди сакыйын.
Качан бирде јолыксам,
Коркушту алкыш айдарым.
Каруузы јаан ижинди
Кожонымда мактаарым.

* *
*

Чийик кара кабагың —
Карлагаштың канады.

Чике койу кирбигин
Jүрегиме кадалды.

Көрнө отту көзинге
Кезе көрүп болбодым.
Койу jobош үниге
Туйказынан бактырттым.

И. ШИНЖИН

49 КҮНГЕ

Тымык тенгис
Тымыгын ундыган.
Төрт баатырла
Тынзынып тартышкан.
Терең түбине
Төртүни чөндүрерге
Толкулу жотконун
Кекенип көдүрген...
Тенгис оморды
Такпайдый экчеген,
Баларлу түбине
Бадаарга ченешкен.
Төрөлин сүүген
Јуучыл төртү
Тымык тенгистен
Күчтүзин көргүскен.
Төрөлин сүүген
Уулдар жүрегин
Соок толку јенип болбогон.
Эне Төрөлинин
Албатызын омор
Јүрүмде најылыгыла
Күчтүзин көргүскен...

СЫЙЫНЫМА

Јарык класска баштап ла,
Сыйыным, барып сен кирдин.
Үредүчининг айткан кажы ла
Сөзин жүрекке саладыг.

Сен ончо букваларды
Адап, бичип үренеринг.
Уренип алзанг, жангыны,
Жарашты жүрүмнең көрөринг.

Күнүн ле школдо күзүңи
Уредүге, ишке кычырар.
Жүрүмди билер ол жолың
Школ бозогозынаң башталар.

У. САДЫКОВ

КЕЧУДЕГИ ИС

Јас. Эниргери тегери кара булуттарла бўркелип, соок эзин Јалагайды өрө согуп келди. Қалганчы кўндерде кар ис кескедий кирези калыгжыда јаабаган. Онын учун кедери ырада чыгып андабагам. Кўнниг аайы чала таадыра карлап нйгедий болордо, эртен эреендү јерлерди керий јортуп ийзе кайдар деп шўўдим. Боро адыма сула уруп береле, карабинимди сўрткўштеп, ончо немени белетеп алдым.

Таг ыраакта јарып келген киреде уйкумнан туруп келзем, мениг ле санаамла болгон немедий, кар кажыкка јетире јаап салтыр. «Кедери кар мынан јаан болбой кайсын» деп сўўне бердим.

Боро атты сыр јўгўрўшле ээртейле, Барагаштын Кара-Тажына јааган кар кайыларга јеткелекте капшай једейин деп, тўрген-тўрген атандым.

Алдында бир катап шўлўзин балу адала, оны истеп јўрзем. Кара-Таш јаар бир тижн бөрў јеле берген турган. Шак ондо бөрўниг уйазы бар болбой кайсын деп санангам.

Боро ат та калганчы кўндерде кедери чыкпаганыма буудыккан, та ан истежерин сескен учун камчы да соктырбай, Боочылу Айрынын боочызына сыр јелекле чыгып келди.

Боочыны ажып, эмеш кўгкўрлөп лө јўрзем, бир кижн сары четтердин ортозынан чыгала, мениг барып јаткан јерим јаар барган изи јат. «Э-э-э, бу кижн ондо бөрў тўрөгнниг база сезип салган болбой кайсын» деп сананала, је кердемарда бөрўниг изине учуражала, Кара-Таш јаар ууланган болзо, онын кийининен ары барып кўрзө кайдар деп, ол кижиниг изине кирип, кўндўре јеле бердим.

Јаан удаган јок шан-ман табыш угулды. Кўрзөм, эки

жиит уул — Шалтырак ла Чылбырчы куучындажып турдылар. Мен олордын јанына јортуп келеле, сурадым:

— Је, неме көрүнди бе?

— Јок, неме ле көрүнбеди — деп, эки уул колдорыла јагып айдышты.

Мен айттым:

— Бу Кара-Ташта менин эрееним бар. Оны айландыра ис кезип көрөликтер.

— Јок, бис экү онын бөрү жүргедий јериле керип келдис, не де јок — деп, уулдар мойноп, јана бердилер.

Мен төмөн кечүлерден барып ис кезип көрзө кайдар деп сананала, Шалтырактын тескери изиле бардым.

Межеликтинг учындагы кечүге једип келеле, лаптап ајыктап көрзөм, Шалтырактынг эмеш ле алдында бир бөрү төңөзөктөрдинг бажына билдирбезинен базып, Кара-Таштан түшкен кырлаг јаар барыптыр. Төңөзөктөрдинг бажына баскан истерин ајарып көрбөгөн кижиге бачым ондобос.

Кара-Таштынг жыгындаларына једип барала, јоон јадыктарды ајып болбой туйуктанала, исти таштап, жыгыннынг јаказын өрө алдым. Жыгыннынг бажына јүк арайданг једип алала, ис кезип, керий јортуп браатсам, күлүк байала келген аайыла келеле, јыраалу корумдар јаар барыптыр.

Барар јол там ла катуланып, корум таштарла шык эдип калган јыраа боло берди. Јырааданг өдүп албай, ары-бери чырыштап турала, бир онкокко кийдире јортуп келзем, адым шоокырган бойынча, јана чарчай берди. Јардымдагы карабинимди суура тарткан бойынча, бу ла көрзөм, эне бөрү одоштой кырлактанг ајып јатты. Ыраак та болзо, бешадардынг огы јетпес эмес, адайын деп шыкап турзам, бирде јыраа, бирде агаш бөктөп турды. Адар эбин таап болбой турганчам, бөрү кырлакты ажа берди. «Калак ла сени, бу агашташ эмес болзо, кайтпагай эдим» деп, бөрүнниг кийининенг ары көрүп, калактап турзам, адым сырагай токунабас, бышкырып ла турар болды. Байа јортуп келген јеримде бир калбак ташты айландыра койу јыраа бар. Аттанг түже калыган бойынча, јыраага базып барзам, күлүктинг уйазы мында эмитир. Күчүктер мени көрлө, ары ла болгылады. Јырааданг өдүп болбой, кысталыжып јадала, бир күчүктинг будынаг кап тудала, таш орто туда бердим. Колго киргенин мынаар, ак јер јаар мергедеп ийеле, арткандары јаар болзом, бирүзи де көрүнбейт. Байа калбак таштын алды јаар барган ичеген ошкош неме бар эмитир. Ого кирейин дезем, кижиге ойто чыгып албагадый, тапчы неме болордо, онын ичиге јаар бешадарды уулай тудуп, тирс берип алдым. Агашташ торгуланып, арка-меес жыгырай берди... «Је, мында јаткан неме

мылтыктыг табыжына да өлө берген болбой» деп сананала, таштыг алды жаар бөкөйип ле жүрзем, адым шоокырды. Көк жарамас, эки күчүк өткүш ичегенниг түбинен чыгала, боро атты табарып, алтыгы жаңындагы корумдар жаар баргылап жат. Ииг тужумдагы ийде-күчим кожулган болбой, байагы өдүп албай турган жырааны чеп-чек ажыра калыган бойынча, бирүзин бешадардын кындагыла түртүреримде, жап эде ле берди. Экинчизин база ого-бого жетирбей, жаба жеделе, база колго кийдирип алдым.

Айылымнаң чыгарымда, ого жүк бирүзин де болзо колго кийдиретен болзом деп санангам. Эмди үчү боло берерде, болорзынбай, база бедиредим. Бир узун будак алала, оны ичегенге сугуп, жоктоп көрзөм, будагымнын бажына жымжак неме учурады. Ичегенниг оозына көңкөрө жадала, лаптап көрзөм, экү мында тыйрыйгылап калган жат. Олорды жүк ле арыйдан чыгарып алала, байагы эки күчүктин өткүштеп чыккан жерин көрөйин деп бардым. Же ол экүдег башка ары-бери барган ис жогыла. «Эмди байла жок болбой» дейле, саң төмөн бурулдым. Бу тужунда будумнын алдында жыраа өткүре неме билбинг этти. Көрзөм, бирүзининг чек ле үсти орто басып алтырым. Же база башка ла бүткен аң! Кижиге үсти орто басып аларда каңылабай, канайып та өзөк-бууры үзүлүп браатса кыгыс та этпес.

Онойып бир күн бөрүнни алты балазын өлтүрүп алгам. Ол күчүктер ончолоры чыдап калган болзо, кайдаг жагыс кижиге онойып белең кырдырзын. Азыраган малыбысты ачына бөрүлерден корып аларга жаскыда аңдаш жаан учурлу неме.

ТЕКШИ КОЖОН

Бу жуукта бис Шебалиндеги совхозтын Чичке-Чаргы фермазынын Акбаран-Суу деп жердеги гурлузында болдыбыс. Бис мында коммунистический иштиг озочылы, малчы Топчин Кастакка тушташтыс. Ол бойы балырууш эмес, же куучынчы кижиге болуптыр. Ээгинде кара сагалду. Онын тегерик жүзүндө казылгандый кара көстөри суркуражып турды.

Бис ол керегинде газетке бичиирге турганысты угала, чала жөпсинбей турганын көргүзүп, узак унчукпай отурды. Эмегени Шура биске чай уруп, куучындап турганына өйдүг өдүп турганы билдирбейт. Кастак дезе, отурган жеринен унчукпай туруп, радиоприемникти толгой берди. Бис онын ижиге керегинде билип аларга катап сураарыста, ол куучынды өскө керектерге уулап турды.

— Удабас Москва куучындаар. Солун-табыш угалы — деп, Кастак стенедө илип койгон час жаар көрди.

Москва калганчы солундарды берип божойло. Айдыг качан да көрүнбей турган жанын фотографировать эткен керегинде куучындап баштады. Мыны угуп тура, Кастак тургузала кубула берди. Бирде радиоприемник жаар, бирде кайын энези Мекелеш жаар көрүп, учында айтты:

— Төрөлистинг жедими кандый!

Малчы төрөлининг улу жедимдерин угуп, оморкоп то турган өйдө бойынын ижин, торбокторун ундыбаган болуптыр. Чеденнег чыгала, чубажып бараткан торбокторды ол көрүп ийди.

Бис Мекелешле, Шурала кожо артып калдыс. Кастактын чыдаар кызы Лиза кимиренип, нени де кожондоп отурарда, энези онын бажын эрке сыймап куучындады:

— Азыйда мен база кожондоп туратан эдим. Бала тужум-

да концерт-ойынга да туружып туратам. Жаңыс текши кожонго туружарын сүүбейтем: кижинин үнин улус укпас деп бодоп туратам. Бир катап менин тамагым оорыырда, мен кожондобозом, ойын да болбос деп сананган эдим. Же качан уй саачылар сценага чыгала, текши кожон кожондоордо, бойымнын боро санаамнаг уйала бергем. «Кобыдан түшкен коркурууш суу жагыскан бойы канча да кире табыштанып акса, талай болор аргазы жок» деген алтай кеп сөс сагыжыма кирди.

Шура унчукпай, бир канча сананып отурала, айтты:

— Онон ло бери текши кожонго туружып турар болгом.

— Текши кожон телекейге де угулар—деп, карган Мекелеш жөмөшти.

Текши кожон керегинде куучыннын учурун текши ишке ууландыра айдылган деп бис јарт билдис.

— Кажы ла кижиде каруулу иш бар — деп, Мекелеш шүүлтезин јартады. — Оны ак-чек бүдүрип јүрзегер, Төрөлдиг ичкери алтамы тыгыыр.

Иш — кожон деп билип алала, Кастактын кожонгы керегинде куучындап беригер деп, Шурадан сурадыс.

Кастак јетиылдыкты өйинен озо бүдүрип саларга тартыжып турганы керегинде үйи биске куучындап берди.

Бир катап Кастак Чичке-Чаргыга барып јүреле, онон сүрекей сүүнчилү бурылган. Же эмегени оны кату сөстөрлө уткуган:

— Кабыратан малдыг тоозы көп деп, сеге канча катап айдатан? Кожо иштейтен кизи кошсын деп, бүгүн база ла айтпаган ба?

Обөгөни үйде јок тужунда Шура малдыг кийининег жагыскан јүрүп, сүрекей тыг арыган. Онын учун эмеш кату айдынып ийгенин бойы да билбей калды.

Кастак каткызын токтодып, айтты:

— Экү ле кабырарыс. Учинчи кижини биске бербегер, керек јок дегем.

— Не... ненин учун керек јок деген? Јүстен ажыра малды эки кизи...

Кастак үйининг куучынын учына јетире укпай, радиоприемник јаар кекип айтты:

— Уч кижининг ижин жагыскан бүдүрип турган Мамай керегинде укпаган ба?

Кастак торбоктордын тоозын бичип турган тетрадын энгирде чыгарып, үйине айтты:

— Бир торбокко күнине 700 грамм эт кожулар учурлу. Бис дезе, 900 граммнаг алып јадыс. 138 торбоктог күнине канча килограмм эт алып турганысты билип аларга, тогус

јүсти торбоктың текши тоозына көптөдөлө, планнаң кўнине канча килограмм эт ажып турганын чотоп көрзөм, 29 килограмм 600 граммнаң болуптыр. Эмди оноң ары чотоп көрөли.

Оноң ары чотоп көрөр болзо, бир жылдың планына үзее-ри табыштыратан эт ондор тоолу уйдың бескезиндий болотон эмтир. Анайдарда, Кастак айдат:

— Сен билериг бе, Шура? Мениң чодымла болзо, бис бойыстың јетијылдык планысты беш жылга бүдүрип койорыс!

Топчин Кастактың ла оның эмегеининг амадузы мындый: кажы ла торбоктың бескези кўнине бир килограмм 200 граммга кожулып турарына једип алары!

— Бу амадубыска једип аларыс! — деп, малчының ўйи биске айтты. — Айтканыс төгўн болбос.

Кастактый ла Шурадый улустың эрчимдў ижининг шыл-тузында Төрөлис јенўлў јолло барып јатканы керегинде бис санандыс. Олордый ок улустың ус колдорынаң јердин спутниктери, космический ракеталар, «Ленин» деп ат-нерелў кереп бүдўп чыккан. Бу ончо текши иштин, бистинг ўйенин јенўлў кожоғы.

САТИРА

С. СУРАЗАКОВ

БОРСУК ЛА БИР КИЖИ

Жер үстүндө уйат бүдөрдө,
Ончо тындулар оны үлөшкөн.
Же уйат үлежер тужунда
Борсук күлүккө једишпеген.
Онон ло улам Борсугым
Бойын бодонбос таңма болды.
Мандайы манканду јүрзе де,
Өскө андарды јектеп турды.
Же Борсук борсук ла болгой.
Онон нени алатан эди?
Борсуктый кижи болгоны коомой.
Ондый ла таңма бузат јүрүмди.

Бир катап јаан турада,
Јаан јамылунын алдына
Бир кижі өскө кижини коптол,
Шымырап турганын көргөм.
Бойы дезе ого јакшы көрүнерге —
Онын алдына јылбындап,
Јалканчып турганынан чөкөгөм.
Оны көрүп,
Борсук санаама кирген.
Уйат үлежер тужунда
Јаңыс ла ол эмес,
Бу да кижі үйде јок болгонын билгем.

ИШ ТАБЫЛГАН

Энир. Ой жети час. Атаев Аракызак десе, аймособеске барып келген, аштаган-суузаган, арыган-жобогон, орында жатты. Столдын үстүндө электролампочка жакшы жарып жат. Тогус жаштуу улчагы Санаш үредүчинин берген жакылтазын бүдүрүп, бодолгоны бодоп, терең сананып отурды. Аракызактын энеси Карамай эмеген алтан жаштан ажа берген, арба чылап тиш саргарган отурат. Печкенин оды кого берген, үстү-жуулу көчө кайнап калган. Ажанар керек, же жаңыс ла Кымыс иштеп жангалак.

Тышкары Ак-Төш жалганчып кыгзыды. Кымыс жанганын Карамай эмеген билип ийди. Чичке сабарларлу колдорула аяк-калбагын жууй тудуп, столго экелип айтты:

— Санаш, бичик-биликтөригди ары жуунат, балам, көчө ичеристер.

Санаш укканча да болбоды, бичиктерин сумказына сукты. Жаңыс ла байа школдон жанып келеле, жааназынан сурап алган акказыла магазиннен садып алган кара-көк кадарлу, жуказымак бичигин сумказына сукпады. Оны адазына кычырып берерге сананып, столдыг кырына салып койды.

Эжиктен Кымыс кирди. Онын колындагы сумказында толтыра калаш болуптыр...

Аракызактын билези ажанып отурды. Аракызак көзнөк жаар көрди, өрө потолок жаар көрди, күлдүмзиренип сурады:

— Кымыс, сен бүгүн ишжалыгды алган ба?

— Алган эдим, не болды?

— Мени ундып койдың ба? Бир жылтыркай «жодоны» экелзе, кайдар...

— Бу сенин мандайыгынын калыгын! «Борсук шагмагын бодонбос» — деп, сендий уйалбасты айткан турбай. Калаш

экелгени ол до жакшы дебес, жарымды сурап отурар. Бүгүн канайып эрүл жанган болотон?.. Жүс бежен салковой акча алгам, оны калашка беретен бе, айла жарым литрге бе?

— Мен бирме километр жолды жойу өдүп келдим, арыганым сүрекей тын.

— Арыган болзоң, ажанып алала, орынга жат. Сениң ижинг калар эмес, жакшы амыра. Собестенг акча эжип аларым деп, мактанып барган, алдың ба?

— Эйт, кайдан белен алатан. «Канча жашту болдың?» — деп, менең инспектор сураган. «Одус эки жашту» — деп айдарымда, «жети жыл стаж керек» — деп, айдыштылар. Мениң стажым дезе, кабыра-чибире жүк ле төрт жыл эмтир.

— Анайдарда иштеер керек. База үч жыл иштезен, стажың жети жыл болтор. Учынчи группала пенсия аларың — деп, Кымыс эрин аптап айтты.

— Мени ишке кем алатан? Ишти мен кайдан табатам?

— «Мойын бар болзо, комут табылар, күүнниң бар болзо, иш табылар» деп, улус айдыжатан эмес бе. Совхозто иш жок болгон бо? Сен иштегедий иш табылар ла. Жаңыс ла сениң иштеер күүнниң жок. Сениң санаан жаңыс ла «сыраланта». Ондо сыра ичип турган улустың айагын теже карап, ийт чилеп тилиң жаланып турадың.

Аракызактың сур көстөриниң эки булуңдарындагы чийиндери жытыйып, көстөриниң оды соой берди. Көчөзин ичпей тартынып, айагын туура ийдип ийеле, сурады:

— Кымыс, сен абранды неге калырадып туруң? Акчалу болуптырың. Меге улус берип турганда, ичпей кайдайың. Сениң тапкан жөөжөнди мен жип, түредип браадым ба?

Кымыстың эки көзиниң көрнөө от күйүп, күрең-кызыл чырайы тынзып келди. Эри эрүл отурганда, оныла эмеш куучындажарга сананды.

— Мениң акчамла аракы алып ичпеген бедин? Мениң ачиткан сырам ичинге барбай, тыштыңла барган бе?

— Курсактанып отурган тушта, мени таап алала, үлежип отурыңар? — деп, Карамай эмеген ортозына киришти. Оноң ары уулын кезедип айтты: — Аракызак, сен тым отур, Кымыс чын айдат. Эмди эзирик кижини эл-жон текши жамандап жат. Радиодоң укканда, кем бурулу? Аракызак кижини бурулу... Газеттен көрөр болзо, эзирик кижини жаман кылыкту. Бичиктен кычырар болзо, база ла эзирик кижини жаман... Сениң ады-жолың да Аракызак, бойың да аракызак. Сен эмеш бодонзонг. Таадан аракызак болгон. Айла жаш тужунда ачабына чыдашпай, таңкылу аракы ичеле, жада калган. Сен бойың чы: түлкүдий кызыл иит тушта аракылап жүреле, колыңныг сабарларың соокко ужудып койдың. Оны не деп айдар! Оңчобыс жаңыс ла

Кымыстын колын сакуп отурыс. Сен эмеш те уйалбай, Кымыстаг жарым литр сурап, тарынып отурадың.

— Уйат үлежер тушта үйде жок болуп калган кижини канайдар — деп, Кымыс база эрмектенип ийди.

Аракызактын санаазы туман чылап собырылып, жүреги тоқынабай, айдар сөзін де таппай отурды. Туруп келеле, Кымысты эмеш аластап ийерге сананганда, нөкөрлик жаргыга экинчи катап алдырар болор деп, олыды отургушта тоқынабай отурды.

— Санаш, ажанып алган болзон, байагы меге кычырып турган үлгеринди кычырып ийзен, адан уксын — деп, Карамай жааназы айтты.

Аракызак уулчагынын алдындагы бичикти карап көрди, унчыкпады.

— Бичигим алдымда жадыры, кычырып берейин бе, ада? — деп Санаш сурайла, бичигин жайа тутты.

— Же, база ла калыруш эмей база — деп, адазы сереенип айтты.

— Кычыр, текши угарга — деп, энези жүбин берди.

— Бу бичикте Чевалков Михаилдин үлгерлери ле баснялары салынган. «Аракы ла чай» деген үлгерин мен кычырып берейин — деп, тегерик чырайлу, кара көстү уулчак күлүмзиренип айтты.

Үлгер башталганынан ала кижинин жүрүмиле тын колбулу болгон учун ончозы жылбиркеп угуп отурдылар. Үлгердин учур жаар мындай сөстөр чыкты:

«...Кабактаг алып ичеле,
Катын согодылар.
Баспак болуп ичеле,
Балдарын согодылар.
Эзиргенче ичеле,
Энезин жаман айдадылар.
Ашканча ичеле,
Адазын жаман айдадылар...».

Бу сөстөр Аракызакка жарабады. Энези бойынын эки тизезине тайанып, жеңил туруп келеле, ус сабарыла уулына уулап айтты:

— Үлгерчининг бу бичигени сырагай чын! Сенин эзириктеги кылыгыг шак ла ондой. Эзирик ле келер болзон, бисле кырыжып жадың. Мен, эки эмчегимди эмискен энен, мени де жаман айдып турадың. Баланды бака чылап көрөдиг. Эжинди эрлик чилеп көрөдиг.

Аракызактын болчок жүреги чочый берди:

— Быларлар канайып калган улус? Бастыразы мен жаар калжууруп көргүлеген натазы? Мен эзирик келдим бе?

— Э-э! Бистин алкаганыбысты угар күүнин жок болды ба? — деп Кымыс айтты. — Сен эзирик жанып келеле, жүзүн-жүүр кылынып, бисти бир жолло бастырып, согуп турганда, бис сыктажып отуратан эдибис?

Аракызак столдун үстүнө чаагчактанып ийеле, эки жаагына алаканын тайанып, байагы көчөзүн де ичпей, столдон нени де көрүп, кабагы жемирейип калган отурды. Ол бойынын жаман кылыгы учун бир де кемзинбей, карын кылыгына болужуп, мынайда сананат: «Кырышты Санаш баштады... Ол бичик, байла, бир тушта печкенин ичи жаар учар ок болбой».

* *
*

Бир күн эгирде Аракызак ордына чалкойто жадып, радионы угуп турды. Тышкары корон соок, туранын чирик стенизи жара тонгуп, көзнөктинг шилдери тызыражып турды. Уулчак бичигин көрөт, эмеген чулук түүп отурат. Тышкары кижинин баскан кыжырты угулды. Эжикти ачып ийерде, соок туман озолоп кирди, ээчиде Кымыс кирип келди. Бу өйдө радионын «Сайдыста аракы, суу чылап агып жат»... — деген жетирүзүн Аракызак жастыра укпады. Бажын көдүрүп, туруп келеле, айтты:

— Тым, тым.

Ончолоры тындап уктылар. Аракызак угуп алала, каткырып айтты:

— Мен ондо болгон болзом, суу чылап агып турган аракыны сускула тозып ичер эдим!..

— Онын кийининде бисти согор эдинг, чын ба? — деп, Кымыс айдат. — Ол Мамашев Николайдыг кылыгын уктын ба? Ол моомо шуурумнан агып турган аракыны сускуга тозып ичип алала, балалу үйин токтокойло, чыгара сүрүп ийген. База ла сендий ок «күлүк» болгон эмтир.

Каткырып отурган Аракызактын эки көзи соой түшти. Үйин алатыдып, кырмактап сурады:

— Сен, Кымыс, тогус часка жетире кайда болдыг? Улу адагнын орозын казып, узап келдин бе?

— Иштинг кийининде жуун болгон. Жуунда, мынан ары аракы аспас, сыра ачытпас керегинде месткомнын председатели башкарунын жаңы законун кычырган, оны уктыбыс. Мынан ары аракызактарга удурлашкан тартыжуны тыггытсын деп, jakылта болды. Эмди мен сыра ачытпазым, бозо ачыдып, аракы аспазым. Сенин оозунг эмеш кургаар болбой.

Оны уккан Аракызактын ал-санаазы кунуга берди. Эжик жаар көрүп, бир кагча унчукпай отурала, кенетийин үйине кылчас эдип көрөлө, айтты:

— Акыр, Кымыс, мынан ары биске аракылу айылчы келбес пе? Бис төрөөнибиске аракылу барбазыбыс па?

— Аракылу айылдашпас. Аракы жогына айылдажар.

— Аракызы жок айылчы, база айылчы ба ол!

— Же, көөркийим, сен төртөн жашка жеткелек, төнөн күчин түшкелек, бажында меелү, ээгинде сагалду эр кижинен. Аракылу келген айылчы кандый тузаны жетирер? Биске де каа-жаа айылчы келгенде, оны күндүлөөр күндүни, ого берер сыйды таппай, манзарып туратан жогыс па, оны ундып койдың ба?

— Жок. Эм тургуза ундыгам жок ло — деп, Аракызак каруузын берди.

Столдың ол жанында отурган Кымыс күлүмзиренип айтты:

— Бу жуукта ла Санаш «Алтайдың Чолмоны» газеттен «Куйка эмегенге төрөөндөри айылдаганы» — деп, кичинек туу жыны кычырган, сен оноң нени билип алдың?

— Же, база ла аракызакты жамандаарга турун ба?

— Керектиг чыны ондый болгондо, оны кайда жажырып койотон? Сен айдадың: «Аракылу айылчы келгенде, жыргалду...» Ол Куйкага көп айылчы келген. Оноң кандый туза болгонын көрбөли... Санаш! Ол туу жыны кычырып бер, адан жартын билбей отуры.

Туу жы жаан эмес, уулчак түргөн кычырып берди.

— Эмди лаптап уктың ба? — деп, Кымыс эринен сурады. — Билбеген болзон, мен жартап айдып берейин... Куйка көөркийге кудагайы аракылу келген. Куйка жагыс койын кудагайына сойып берген, үч метр бөслө кур курчаган, жанар тушта койдың төжин ле бир будын «карчана» эдип, арчымагына сугуп берген. Тодош сөөктү төрөөни аракылу келерде, жагыс торбогып сойып кайнаткан. Артыкту бөзи жок болордо, тонын чупчуп сыйлаган. Жети конгон кийининде жеени аракылу келген. Курсагы жок болордо, кулур сурап жүгүргөн. Жагыс бозузын жеенине сойып берген. Жер жарыгалакта, жестези аракылу келген. Айландыра жаткан айылдаштарынан аш-курсак ла аракы сурап Куйка жүгүргөн... Көрдин бе, көөркийим? Куйка учында түрөп калган. Кой до жок, торбок то, бозу да жок, артыкту бөзи де жок арткан. Сен дезе, айылчы келген болзо кайдат деп, күнзейдин. Күскиде жестен бир четверт жылмай суудый аракылу келген, аракызы тоскуурдын суузы ош-кош жыду, амтаны коомой болгонын бойың билдин. «Оны ичеле, кейледим» — деп айттың. Жагыс бозугды сойып бердин, алымга түжүп жадып, бир литр аракы алдың. Чамча эднерге алган үч метр бөзинди жестене курчап бердин. Же, ол айылчынын кандый тузазы жетти? Ондый айылчы керек жок, ары кедери турзын. Келер болзо, аракызы жок келзин!

Аракызак столдын жанынан өрө турды. Ары-бери базып сананды: «Кымыстың айтканы чып-чын. Менин ады-жолым да Аракызак, бойым да адым чыккан аракызак болдым. Кайдайын! «Аракылайтаныңды токтот!»

Аракы аспас, сыра ачытпас жаңы закон чыкканнан бери канча-канча өй өттү. Аракызакка иш табылган, иштеп тураачы болды. Айылына көп сабазында эрүл жанат. Билезиле кырмактажатаны да астай берди.

КРИТИКА ЛА БИБЛИОГРАФИЯ

ПАВЕЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ЧАГАТ-СТРОЕВ

(1887—1938)

Павел Александрович Чагат-Строевтин анчадала «Ойгор баатыр», «Кара корум» деп поэмаларын темдектеер керек. Бу эки поэмада бистин алтай жадын-жүрүмбис ле бистин 1917 жылдан ала башталган эпохабыс чике, јарт көргүзилген. Поэттин поэтический бай тилине база да јаан ајару салза, кыйа болбос. Ненин учун дезе поэт бойынын произведениелеринде алтай албатынын чечен, байлык тилин тузаланып, алтай фольклордон үренген болуп јат. Анчадала «Ойгор баатыр» деген поэмазында алтай фольклордон алынган көп сөстөр, образтар (кеберлер) бар. Поэттин творчествозы башка-башка темалар аайынча барып јат. Је бу јанынан оны бистин литератураведтер шинжүлеер учурлу.

1958 жылда Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы П. А. Чагат-Строевтин үлгерлерин ле поэмаларын кепке базып, ак-јарыкка чыгарган. Бу јаан эмес, эптү јуунтыга кирген произведениелерди поэт бир канча жылдардын туркунына бичиген, көп үлгерлери дезе бу јуунтыга кирбеген. Је ондый да болзо, бу јакшынак јуунтыда поэттин бичиген эн артык произведениелери кепке базылган болуп јат. Онын учун алтай кычыраачылар поэт Чагат-Строевтин произведениелерин кычырар аргалу болды.

Поэт оок үлгерлерден ала, јаан эпический произведениелерге јетире, кичинек кожонгон ала агитационный, кычырулу үлгерлерге јетире бойынын албатызын јаны жадын-жүрүмге, социализмге кычырган.

Озогы, јебрен чактагы кылык-јагла јуртаган алтай албатыны јаны жүрүмге, социализмге кычырган эн баштапкы алтай поэттер-просветительдер — Мундус-Эдоков, Павел

Чагат-Строев, Павел Кучияк ла онон до өскөлбөри болгондор. Алтай албаты бичикчи болзын, жарык жүрүмле жүрзин деп, алтай поэт Мундус-Эдоков эр жажына амадап, сананган амадузынан кайра баспаган. Алтай поэт П. А. Чагат-Строев бу жаан задачаны бүдүрөргө бойынын жүрүминде база да кичееп турган. Онын бичиген произведениелери алтай кычыраачыларга анчадала жарт болгон. Ненин учун десе, поэт бойынын албатызынын жадын-жүрүмин, онын шыразын, сүүнчизин ле онын амадузын билип турган.

Канча үйеге карануй журтаган алтай албаты Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде жайым жолго чыккан, же жаңы жүрүмди, жаңы обществоны төзбөргө, озогы жантын арткан-калганыла тартыжарга неден де күч болгон. Коммунистический партия сондоп калган өскө албатыларга чылап ок, алтай албатыга жаан ажарузын салган. Коммуналар ээчий коммуналар төзөлип, жебрен Алтайдын сыны кечире социализмге баратан элбек жол салынып, школдор, больницалар төзөлип турган өйдө, алтай поэттер жаңы жүрүм учун тартышкан.

Павел Александрович Чагат-Строев 1928 жылда «Уредүге буудак этпеелдер» деп агитационный үлгерин «Кызыл Ойрот» деп газетке салган, бу онын баштапкы ла үлгери болгон. Баштапкы чийген үлгери десе, агитационный үлгер болуп жат. Бу тегин учурал эмес, поэттин чын баштап алган жолы болгон. Үлгер художественный жанынан бийик кеминде эмес те болзо, же алтай кычыраачыларга бу үлгер ол өйдө бойынын жаан салтарын жетиргени биске жарт.

Үйеден-үйеге феодальный кылык-жанга кулдаткан жииттер жаңы жүрүмгө акту жүрегинен тартылып, комсомолго кирип тургандар. Озогы жаннаг эмдиге ле айрылбаган ада-энелери жаңы жүрүмди тууразынан аякытагылап, же ичкери алтам эдеринен чала жалтангылап, учы-учында коммуналарга, онон колхозторго бириге бергендер. Же көп ада-энелер жаңы жүрүмнөн жоркыгылап, бойынын балдарын ол жүрүмгө божотпоско албадангандар. Же онон не де болбогон. Жиит үйенин ийдезин, онын жарык жүрүмгө амадаган жүрегин, булуттарла жарышкан канатту санааларын ышту кааза айылда тударга албаданганынан не де болбогон. Жадын-жүрүм ичкери алтап, жарабас немелерди туура таштап салган. Онын учун «Уредүге буудак этпеелдер» деген үлгерде комсомолго кирген жиит кыс бойынын кару энезине каруузын мынайда айдат:

Азыраган энем де болзон.
Арбаганын жастыра болды.
Айылдан чыкпай отуратам
Азын өйлөр өдүп калды.

Азыйгы жаг кайра качан да келбезин кажы ла кижы бил-
лип, «Кайран Совет жагга» кандый-кандый туза эдерге алба-
данган. Ол ок комсомол кыс бойынын озогы кылык-жагын
чачпаган абагайына — кудайзак кижиге удур бир де кичинек
жалтанбай айдат:

Карануйда өскөн бойыг
Каанга ла кул болдыг.
Кыстарынды сен чилеп,
Отурар деп бодобо.
Комсомолго озор кирер
Кыстап тудуп болбозыг.
Согуп тударга сананба,
Кол тийгизер жагыг жок.
Мынаг ары јарт болзын:
Биске буудак этпегер.
Эмди јуунга браадыбыс,
Эје-сыйындар мендегер!

Ол өйлөрдө бу үлгерди кычырган јиттер бойынын озо-
гы жагын жагдаган ада-энелерине, төрөндөрине поэтинг
айткан бу сөстөриле каруузын бергилебей тургандар деп, мен
бир де кичинек аланзыбай турум. Онын учун ол өйдөги ал-
тай албатынын ортозында өткүрилген агитационный жаан иш-
те поэтинг произведениелери Коммунистический партияга
болушып турган.

Кече ле уй-малынын кийининен көчүп жүрген алтайлар
бүгүн коммуналарга биригип, аш салып, маала салып, мал
азырагандар. Је көп саба улустар озогы ла јаткан аайынча
јуртагылап, маала ажын керексибей, оны салбай тургандар.
Поэт бу да керектен туура калбаган. Бу тужунда Чагат-
Строев «Картошко керегинде кожон» деп үлгерин бичиген:

«Б а л а з ы:

Көндөй ойдук казала,
Казала,
Көмүп салдым картопты,
Картопты.
Оног ары мен, эне,
Мен, эне,
Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Э не з и:

Јерден сабы чыкса ла,
Чыкса ла,
Төзин онын көмөриг,
Көмөриг.
Көмөр тушта кичеезен,
Кичеезен,
Ток курсакту болорыг,
Болорыг».

Бу үлгерде поэттин поэтический эп-аргалары сүрекей бийик кеминде. Бу јаан эмес үлгерде канча кирези поэзия!

«Балазы:

Камык күчим салганым,
Салганым,
Тегин јерге барбады,
Барбады.
Картоп ажым көп бүдүп,
Көп бүдүп,
Тойор курсак табылды,
Табылды.

Энези:

Јылу оро казала,
Казала,
Јымжак өлбөг төжөйлү,
Төжөйлү.
Јылга јийтен ажысты,
Ажысты,
Јылулап, бектеп салалы,
Салалы».

Поэт бу теманы сүрекей карузып бичигенинен улам, оныг сөстөри кажы ла кижининг јүрегинде артып калат. Поэт мындый стихтерди сүрекей көп бичиген, је оныг көп саба рукольстери биске арпаганы сүрекей ачу. Чагат-Строевтин јер башка јүре берген көп произведениелерин бир канча јылдардыг туркунына турумкай ла кичеемкей бедиреп, јуунадала, бу јуунтыны тургускан алтай поэтке, Сазон Саймович Суразаковко алтай кычыраачылар алкыжын јетирип јат. Је ондый да болзо, Чагат-Строевтин көп произведениелери јылыйып калган.

Качан Совет јан Алтайга келерде, јангы јанды элден озо уткыган улустардын ортозында поэт П. А. Чагат-Строев болгон. «Үч јүзүн кожон» деп туујузында поэт јангы јүрүмди мындый строкаларла уткыган:

«Канду јолду каандардыг
Канын чачар ой јеткен.
Катуга јүрген јондорго
Кайрал көрөр күн келген.
Кудай болгон бийлерди
Кургадатан ой јеткен.
Кулга јүрген албаты
Кубуксыйтан ой келген.
Кулга јүрген бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен јараш Алтайга
Кеен јайым јуртатты».

Поэт алтай албатыга улу Октябрьский социалистический революция керегинде, улу Ленин керегинде јангы кожоиг чий-

ерге амадап жүрген. Же жаңы ла бичикке үренип турган алтай улуска Октябрьдын төс учуры керегинде, онын улу башчызы Ленин керегинде жартап берерге сүрекей күч болгон. Онын учун поэт алтай албатыга эн жуук, жарт чөрчөктин формазыла (кебериле) тузаланып, «Ойгор баатыр» деп туујузын бичиген. Бу туујуда П. А. Чагат-Строев В. И. Ленинди Ойгор Баатыр деп адап, орус революциянын историязын чөрчөк эдип бичиген. Алтай кычыраачылар бу туују ажыра Коммунистический партиянын историязыла, башчы В. И. Ленинниг жүрүмиле таныжып алгандар.

Же поэттин бастыра творчествозында эн ле аңыланып турган произведениези — ол алтай албатыга текши жарлу «Кара-Корум» деп туују болуп јат. Поэттин идейный ла художественный эп-аргалары бу произведенииде эн бийик, чыңдый болуп јат. Одус жылдардан бери былтыргы жылга јетире бу туују бир де катап кепке базылып чыкпаган. Же андый да болзо, бу туујуны алтай албаты ундыбаган. Көп жылдар өткөн, албатынын јадын-жүрүминде көп солундар, солынтылар болгон, же поэттин бичип салган сөстөрин алтай албаты ундыбай, чебер коруп жүрген. 1956 жылдын јайында, туулардын ортозында турган ыраак колхозтон мен бир ак башту карган өбөгөн көргөм. Буурыл башту өрөкөн оттын айагына отурып алала, топшуурыла араай ойноп отурган. Топшуурдын кылдары араай онтоп, тымык күнде мөштин бажында коологон тымык салкындый коолоп турган. Карган өбөгөн көзин јумуп алала, јарым үнле шымыранып отурган:

«...Качып барган улустар
Качан ойто келгилеер?
Бойлоры да калактап,
Комудаалап жүрдилер.
Кемичикле тенизеес.
Кемибис сөөгин салгай не?
Кејим сынду Алтайга
Кемибис ойто јангай не?
Канча јүкке тенизе
Канчабыс сөөгин салгай не?
Камчы сынду Алтайга
Канчабыс ойто јангай не?»

Мен ол тушта бу сөстөрдн Чагат-Строевтин «Кара Корумы» деп билбегем. Чагат-Строев деп поэт болгонун мен көп улустаг угуп жүретем, же онын произведенийлерин кычырарга менде арга јок болгон. Поэттин туујуларын ла үлгерлерин мен архивтердин ортозында деп сананып, оларды оноп таап аларга узак өйлөргө каран сананып жүретем. Же поэттин сөстөрн мен архивтег таппагам, поэт албатынын ортозында жүргенине 1956 жылда мынайып туштагам. Бу айдылып тур-

ган үзүкте актар алтай албатыны канайда тоногону, канай-
да кыйнаганын, эне Алтай канайда ээн калганын айдып, ак
башту өбөгөн оного ары кожондоп отурган:

«Ээлешкен туу-тайгалар
Туруп калды тенкейжип.
Эли болгон кайран жондор
Тозышты калактажып.
Сүрлү бүткен мөңкүлери
Жадып калды жалтыражып.
Азыраган ак-малы
Артып калды киштежип.
Качкан жоннын ак-малын
Кабырып актар айдады.
Кеен жараш Алтайыс
Ээн калган немедий...
Сунуп баскан туу-тайга
Супсай түже бергендий.
Сузуп ичкен суу талай
Соолып калган немедий...
Жон журтаган жерлерде
Жонжолой өлгөн өзүп калт.
Жон жыргалын сананза,
Жоктомчылу неме болт.
Турлу турган жерлерде
Турман өлгөн өзүп калт.
Ачу терин сананза,
Ачымчылу неме болт...»

Мынайда жангыс ла албатынын шыразын кожо көрүшкен, ал-
батынын ырызын кожо үлөшкен поэт бичиир. Жүректин ка-
ныла бичилген мындый строкаларды не де жоголтып болбос.
«Кара-Корум» деп тууыда Туулу Алтайда болгон граждан-
ский жуу керегинде айдылган. Тууынын сюжеди (төзөлгөзи)
бай эмес те (тегин де) болзо, же поэт жадын-жүрүмди ле болгон
немелерди сүрекей байлык ла чокум көргүскен. Тууыда көп
жерлер поэтический жанынан сүрекей бийик кеминде бичилген.
«Кара-Корум» деп буржуазно-националистический управаны,
онын башчыларын сүрекей чечен сөстөрилелеш шододып, сати-
рический талантын көргүскен:

«Кара-Корумнын жуунына
Кардын көдүрбес байлар жуулат.
Качы, абыс улустар жүрет,
Качкын-баскын бийлер келет.
Кайыш курлу кара албаты
Каалгалу эжик ачпады,
Каруулу сөзүн айтпай,
Калас туура туруп калды».

Бийлер, абыстар, есаулдар — албатынын өштүлери болго-
нын поэт чечен сөслө жамандап, олардын чын жүзүн албатыга
көргүзөт. «Кара-Корум» деп управада, онын ачылган съез-

динде бир де ишмекчи, бир де крестьянин, бир де пастух турушпаган. Мында башкарып турган улус чындап та «качкын-баскын, бийлер, кардын көдүрбес байлар» болгон. Бу управа революционный эмес, реакционный учреждение болгонун, байлар бу управанын болушыла ишкүчиле жаткан улустын калганчы канын соорып, Алтайдын жөөжөзиң тоноп аларга амадагандарын поэт бастыра алтай албатыга жарт көргүзип берген.

Управанын кийининде улуска жадарга онон күч боло бергенин поэт мындый сөстөрлө бичийт:

«Абатыны башкаарга
Алтай жерине жортодылар.
Волостьторго жуун эдип,
Болуш-селбик сурайдылар.
Болуш деп жууганы
Бочкого батпас акча болот.
Толүгө деп алганын
Төөгө коштоп, тартып жүрөт.
Болуш деп тоногону
Бойларына келижет...»

Бу реакционный управанын съездинде албатынын жадын-жүрүмин жүзүн-жүүр эсерлер, кадеттер, есаулдар башкарганын шоодып, поэт олордын сөзиле албаты-жонго олордын санаанын көргүзөт:

Ээлип туруп эсер айтты:

«Эрлү бүткөн эр эдим,
Эсер кижин мен турум.
Элге-жонго элчи этсе,
Эптеп жонды андарым». (Төгүндөөрим деп
ондогор).

Кайыжып туруп кадет айдат:

«Кату башкаруга болуш эдер
Кадет кижин мен эдим.
Коммунист жаннаң башка
Кандый да жанга болужарым...»

Мендей-шингей меньшевик айтты:

«Малга бодолду алтайларга
Меке салза, жөптөлөр.
Мындый керекти бүдүрөргө
Менег артык жок болор...»

Алтай албатыны алдынан башкаарга турган улустын тын жүзүн поэт мынайда көргүзөт. Же алтай, орус ла Туулу Алтайда журтаган албаты «Кара-Корумнын» канду жүзүн, караңуй керегин көргүлөп ийгендер. Алтай албатыны кызылдардан корыыр деп, «Кара-Корум» бойынын черүзүн жууган,

је бу черүге байлардын ла кулактардын уулдарынаг өскө кижн
жилбиркебеген. Олордын тоозында бир кезек мекелеткен ал-
тайлар ла орустар бар болгон, је оло до учы-учында неме-
ни ондоп, ололды таштап ийгендер. Поэт «Кара-Корум» деп
управаныг черүзиниг моральный бүдүжин мынайда чике
көргүзет:

«Калжу, тенек уулдар
Казак болуп жүргүлейт.
Туралта жок күлүктөр
Дружинага киргилейт.
Уушка жетпес бойлоры
Ооско батпас сөс айдат.
Уездке жетпес бойлоры
Уези жок чак табат...
... Актунуң канын ичип,
Акту-каралузын ылгабадылар.
Акту жөөжөзин тоноп алып,
Адакы учын сананбадылар...

Бу «черү» албатыны, революцияны корыйтан черү эмес,
карын революцияны базарга, албатыны тоноорго тюзөлгөн
банданыг бойы болгон. Албаты тоношко чыдажын болбой
салала, колына мылтык алып, Совет жаң учун бандиттерле со-
гузарга туруп чыккан. Актар партизандардын согултазына
чыдажып болбой, Монгол јери јаар качып баштаган. Јетире
соктырбаган Колчактын генералдары арткан-калган банда-
зын јуунадып, андый ок аскын-тоскын офицерлерин Алтайга
ойто ийип тургандар. Кижн өлтүрөөчилер Кайгородов ло Са-
тунин калыктын канын төгүп, Колчактын жаңын ойто тургу-
зарга албаданып тургандар.

Је поэт бойынын туујызында тегин партизандардын герои-
ческий ат-нерелү керектерин, ололордын Совет жаңы учун бан-
диттерле кайра баспай јуулашканын сүрекеј јакшы, чокум
көргүзет. Албатынын ортозынаг өзүп чыккан талантливый
командирлерди: Долгихти, Воронковты ла Третьякты поэт
көргүзип, ололордын јалтанбас, Совет жаңга чындык болгондо-
рын бийик көдүрингилү сөстөрлө айдат. Катанду деп јуртта
јуулган Кайгородов деп ак офицердин бандазын оодо согорго
Долгихтин отряды кижн ажып болбос карлу мөнкүни ажа
бергенин поэт сүрекеј јакшы көргүзет.

«Бис Кайгородовты базатан
Кату јакылталу улус эдибис.
Кайгородовтын бандиттери бистин
Канысты төгүп, базып та салза,
Коммунист партиянын кереги јаан;
Качан да јенери јарт...»

Учы-бажы жок тайга. Шуурган. Арыган аттар, јуучыл-

дар карга бадалгылап, канча күнге баргылап јат. Моральный јанынан турумкай эмес јуучылдар сананган санааларын чыгара айдыжып, карлу мөңкүни ажарга мойножып тургулайт. Уч күнге изү курсак ичпеген, коомой кийимдү солдаттар тайганы ажып болбозына бүде бергендер. Је бу уур өйдө отрядтын командири, ленинский партиянын чындык уулы Долгих, уур айалгадаң кайра баспай, јуучылдарына мынайда айдат:

«Айдар сөзигер јок по?
Айдара, мени адып јаныгар..
Бис коммунисттер, партизандар деп,
Бир де јерде куучындабагар», — дедн.

Арып, аштап калган отряд бойынын командирин жаңыдан көргөндий. жүректери согулып, оны ајыктап тургандар. Олордың алдында партиянын чындык уулы, кандый да катудан кайра баспас командир турган.

«Отрядтар кенетийин мылтыктарын тутты,
Ончолоры кыйгырышты: «Бисти башта!
Башта бисти, нөкөр командир!
Карагула чылап согужарыбыс,
Кайгородов бандитти базарыс» дешти.

Отряд шуурганду тайганы ажа коноло, сакубаган јанынан Кайгородовтын бандазын оодо согуп, партиянын ла албатынын алдына бойлорынын агару задачын бүдүрип салгандар. Бу туујы керегинде качан бирде јаан, јакшынак статьялар бичилер. јаш үйенин јаантайын кычыратан бичиктеринин бирүзи болор деп. мен иженип турум.

1959 јыл, октябрь

- 3240 -

БАЖАЛЫКТАР

<i>Ч. Кыдрашев.</i> Бистинг область 1960 жылда—жеттижылдыктын экинчи жылында — кандый једимдер учун тартыжып јат.	3
<i>Э. Палкин.</i> Ленин. Эне. (<i>Улгерлер</i>)	9
<i>А. Ередеев.</i> Ойгор Ленин. (<i>Улгер</i>)	11
<i>А. Демченко.</i> Ат-нерелү койчы. (<i>Очерк. Б. Укачин көчүргөн</i>)	13
<i>Б. Укачин.</i> Ырысту кижги. (<i>Очерк</i>)	21
<i>Э. Палкин.</i> «Виктор, сен кайда?» (<i>Очерк</i>)	26
<i>Л. Кокышев.</i> Аркыт. (<i>Поэма</i>)	30
<i>А. Адаров.</i> Бойынын јаргызы. (<i>Куучын</i>)	41
<i>М. Стельмах.</i> Марко. (<i>Куучын. А. Адаров көчүргөн</i>).	67
<i>К. Козлов.</i> Валя-суу. Јаңы город. Тымык тўн. (<i>Улгерлер</i>). <i>Б. Укачин</i> ла <i>В. Кучияк көчүргендер</i>)	79
<i>Г. Кондаков.</i> Бийдинг јарадында. Суулар. (<i>Улгерлер. Б. Укачин көчүргөн</i>)	84
<i>И. Кочеев.</i> Јўректинг чедиргени. (<i>Повесть</i>)	86
<i>П. Кузнецов.</i> Смольныйдагы тушташ. (<i>Куучын. И. Кочеев көчүргөн</i>)	111
<i>Б. Укачин.</i> Мактулу кижиге. Амыр-энчү керегинде сѳс. Качан калаш кезеримде. (<i>Улгерлер</i>)	118
<i>Н. Шатинов.</i> Уредүчиме (<i>Улгер</i>)	120
<i>И. Шинжин.</i> 49 кунге. Сыйныма. (<i>Улгерлер</i>)	121
<i>У. Садыков.</i> Кечүдеги ис. (<i>Куучын</i>)	123
<i>А. Зиновьев.</i> Текши кожон. (<i>Очерк. Б. Укачин көчүргөн</i>)	126

САТИРА

<i>С. Суризаков.</i> Борсук ла бир кижги. (<i>Басня</i>)	129
<i>И. Сабашкин.</i> Энелү уулду. (<i>Басня</i>)	130
<i>Ч. Чунижеков.</i> Иш табылган. (<i>Куучын</i>)	131

КРИТИКА ЛА БИБЛИОГРАФИЈА

<i>Л. Кокышев.</i> Павел Александрович Чагат-Строев	137
---	-----

В ГОРАХ АЛТАЯ

(Альманах № 9)

На алтайском языке

* * *

РЕДАКЦИОННЫЙ КОЛЛЕГИЯ

Кочев И. П. (Гл. редактор),
Демченко А. М. (Редактордың заместители),
Кыпчаков В. С., Суразаков С. С., Добрынин А. Ф.
(редколлегиянын члендери)

* * *

Художественный редактор *А. М. Кузнецов.*
Технический редактор *М. И. Тихтиев.*
Корректорлары: *Н. Н. Параев* ле *А. М. Борбуев*

Сдано в набор 6/VI 1960 г. Подписано к печати 10/IX 1960 г.
Формат 60 X 92 1/16. Печ. л. 9,25. Уч.-из. л. 7,98. Тираж 1000 экз.
АН 09394 Заказ № 946. Цена 4 руб. 20 коп.
С 1/1 1961 года цена 42 коп

Горно-Алтайское книжное издательство,
типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

4 салк. 20 акча

с. 1. 1. 1 61 года
Цена р. 42

502
B-42
Linnon